

Marek Osiewicz

Wariantywność form fleksyjnych rzeczowników w listach polskich z lat 1525-1550 (rzeczowniki rodzaju nijakiego; rzeczowniki typu *podskarbi, podczaszy*; pluralia tantum; pluralne nazwy geograficzne; formy liczby podwójnej)¹

Podstawę materiałową opisów zawartych w tym artykule stanowią 232 teksty pochodzące od 88 autorów, zamieszczone w dwóch pierwszych tomach *Listów polskich XVI wieku*². Analizie poddane zostały tylko te formy przypadkowe wyszczególnionych w tytule grup leksemów, które – z punktu widzenia ówczesnych procesów normalizacji fleksji rzeczowników – ujawniły w listach istotne opozycje o charakterze izomorficznym³.

I. Rzeczowniki rodzaju nijakiego

Poniżej omówiona zostanie wariantywność fleksyjna rzeczowników rodzaju nijakiego wywodzących się z dawnych deklinacji tematów samogłoskowych na *-o-*, *-jo-* oraz z prasłowiańskich deklinacji spółgłoskowych. W listach

¹ Niniejszy artykuł stanowi trzecią i ostatnią część opisu wariantywności fleksji rzeczowników w listach polskich z lat 1525-1550. Pierwsza część – *Wariantywność form fleksyjnych rzeczowników w listach polskich z lat 1525-1550 (rzeczowniki rodzaju męskiego)* – została opublikowana w „Poznańskich Studiach Polonistycznych. Seria Językoznawcza” 2006, t. XIII (XXXIII), s. 101-128 (tam też Czytelnik znajdzie niezbędne informacje odnoszące się do całości analizy – s. 101-104), druga część *Wariantywność form fleksyjnych rzeczowników w listach polskich z lat 1525-1550 (rzeczowniki rodzaju żeńskiego i rzeczowniki o odmianie mieszanej)* – w „Poznańskich Studiach Polonistycznych. Seria Językoznawcza” 2007, t. XIV (XXXIV).

² *Listy polskie XVI wieku*, red. K. Rymut, t. 1-2, Kraków 1998-2004 (t. 1: *Listy z lat 1525-1548 ze zbiorów Władysława Pociechy, Witolda Taszyckiego i Adama Turasiewicza*, Kraków 1998; t. 2: *Listy z lat 1548-1550 ze zbiorów Władysława Pociechy, Witolda Taszyckiego i Adama Turasiewicza*, Kraków 2001). Ekscerpcji poddane zostały wszystkie listy z tomu 1 i 47 listów z tomu 2; w skład zbioru listów pochodzących z 2 tomu weszły teksty o dającej się ustalić proveniencji regionalnej, będące najczęściej autografami.

³ Zob. M. Osiewicz, *Wariantywność form fleksyjnych rzeczowników w listach polskich z lat 1525-1550 (rzeczowniki rodzaju męskiego)*, przypis 10.

rzeczowniki te przyłączają wariantywne końcówki w narzędniku i miejscowniku liczby pojedynczej oraz w dopełniaczu, celowniku, narzędniku i miejscowniku liczby mnogiej. Z uwagi na odmienny rozwój osobno opisane zostaną formy fleksyjne rzeczownika *książę*.

1. Narzędnik liczby pojedynczej

W listach wariantywność form narzędnika liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju nijakiego wystąpiła wyłącznie w obrębie leksemów miękkotematowych derywowanych przyrostkiem **-bje*. W tej grupie rywalizują ze sobą dwie końcówki: pierwotna, powstała z kontrakcji grupy **-bjemь*, końcówka *-im*⁴ (41r., 28 leksemów, np. *dopuszczeniem 104ZygmI 268/I*⁵; *imieniem 70Wilam 165/I*; *karanim 69Sol 158/I*; *Bożym Narodzeniem 168Dowojna 448/I*; *odejmanim 82Sol 199/I*; *opanowaniem 316Kosz 352/II*; *pisanim 358Kosz 484/II*; *poddanim 115Ocieski 306/I*; *przymuszeniem 115Ocieski 306/I*; *przyzwolenim 107ZygmI 279/I*; *rozkazaniem 84Rareş 204/I*; *ukorzeniem 315Kosz 348/II*; *załowaniem 133Rareş 346/I*) oraz wtórna, o złożonej, fonetyczno-fleksyjnej genezie, końcówka *-em*⁶ (61r., 34 leksemy, np. *baczeniem 143ZofTargSzydł 373/I*; *imieniem 175RadzRud 470/I*; *pisaniem 137Janusz 362/I*; *podpaleniem 148RadzCzar 389/I*; *przyjachaniem 147RadzCzar 381/I*; *upewněníem 365Kosz 505/II*; *więzieniem 137Janusz 362/I*; *wskazaniem 231RadzCzar 135/I*; *zafrasowaniem 193RadzCzar 19/II*; *zaleceniem 184BarRadz 491/I*; *zrządzeniem 173RadzRud 470/I*; *zwoleniem 173RadzRud 462/I*; *żądaniem 297RadzCzar 292/II*). Procentowy udział wystąpień tych wariantów fleksyjnych wynosi 40% // 60%. O ich jeszcze silnej pozycji świadczy niewielka liczba leksemów przyłączają-

⁴ B. Dunaj, *Geneza końcówki -em w narzędniku liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju nijakiego typu zboże*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 1971, t. XXXV, s. 115.

⁵ Cyfra kursywna oznacza numer listu w ekscerpowanym zbiorze; dalej – również kursywą – podane jest nazwisko lub skrót nazwiska nadawcy (rozwiązanie skrótów nazwisk zob. spis na końcu artykułu). Cyfra arabska za skrótem oznacza stronę, cyfra rzymska odsyła do odpowiedniego tomu wydania.

⁶ Przyjmuje się, że końcówka ta powstała w wyniku rozszerzającego oddziaływania spółgłoski nosowej *m* na poprzedzającą ją samogłoskę *i* (*-im* ≥ *-em*; pierwsza połowa XVI wieku); pewną rolę w jej upowszechnianiu przypisuje się też kojarzeniu nowego *-em* z identyczną pod względem formalnym końcówką narzędnika liczby pojedynczej rzeczowników nijakich twar-dotematowych (zob. A. Kowalska, *Dzieje końcówki -im w narzędniku liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju nijakiego w języku polskim*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Prace Językoznawcze” 1969, t. 1, s. 51-53). Natomiast B. Dunaj przyjmuje wyłącznie fonetyczną genezę pojawienia się form typu *zbożem*. Z przeprowadzonej przez niego analizy zapisów końcówki *-em* poświadczonej przy neutrach wynika, że leksemy utworzone za pomocą sufiksu **-bje* w przypadku tym miały zazwyczaj samogłoskę *é* (*-ém*), a zatem inną niż pozostałe rzeczowniki (*-em*) (B. Dunaj, op.cit., s. 116-120).

cych obie końcówki (5 rzeczowników, czyli 9% wszystkich poświadczonych w narzędniku leksemów na *-bje*: *imieniem* 2r.: 56JTęcz 126/I, 70Wilam 165/I // *imieniem* 8r., np. 147RadzCzar 382/I, 175RadzRud 470/I; *pisanim* 1r. 358Kosz 484/II // *pisaniem* 16r., np. 111SierpGul 297/I, 126ElżSzydł 330/I, 137Janusz 362/I; *przyzwolenim* 1r. 107ZygmI 279/I // *przyzwoleniem* 1r. 72Sol 173/I; *rozkazanim* 6r., np. 81Fuss 204/I, 320Kosz 372/II // *rozkazaniem* 2r.: 142Janusz 382/I, 330RadzRud 399/II; *zdanim* 3r., np. 10Śrzeń 19/I, 247SpytJord 177/II // *zdaniem* 1r. 150RadzCzar 394/I; tylko *-im* – 23 leksemy, 40%; tylko *-em* – 29 leksemów, 51%). W stosunku do stanu oboczności *-im* // *-em* poświadczonego w innych tekstach z pierwszej połowy XVI wieku listy prezentują bardziej zaawansowany etap procesu wyrównawczego. Zarówno w tekstach A. Glabera, jak i w paleotypach przeważa użycie wariantu pierwotnego *-im* (choć jego zasięg w obu grupach tekstów jest bardzo różny: Glaber – 69r., 58%⁷; paleotypy 211r., 95%⁸). Wysoki odsetek użycia końcówki *-em* w listach jest prawdopodobnie spowodowany znacznym udziałem wśród nich tekstów o proveniencji północnokresowej, w obrębie których procent użycia tego wtórnego wariantu jest najwyższy⁹ (33r., 92% // *-im* 3r., 8%). Fakt ten częściowo potwierdza ustalenia Aliny Kowalskiej, według których proces upowszechniania się tej innowacyjnej końcówki ma genezę kresowo-mazowiecką¹⁰. Niestety, zbyt niska liczba poświadczeń narzędnika rzeczowników nijakich w listach reprezentujących Mazowsze nie pozwala na wnioskowanie o rzeczywistym stanie tej kategorii fleksyjnej w ówczesnym języku tego regionu (choć w świetle ustaleń A. Kowalskiej zastanawia fakt, że jednokrotnie zapisana w tych listach końcówka narzędnika neutrów to wariant pierwotny *-im*: *zdanim* 10Śrzeń 19/I). Z tego samego powodu nie można rekonstruować stanu omawianej opozycji dla małopolskiej odmiany języka analizowanej korespondencji (*-im* 3r. // *-em* 2r.), choć zgromadzone dane świadczą o tym, że w pierwszej połowie XVI wieku w Małopolsce innowacyjny wariant był już znany¹¹. Listy w pełni potwierdzają natomiast obserwacje dotyczące nieznacznego udziału tej końcówki w wielkopolskiej odmianie polszczyzny tego okresu¹² (w listach reprezentatywnych dla tego regionu dominuje pierwotne *-im* 13r., 81% // *-em* 3r., 19%).

⁷ J. Migdał, *O języku Andrzeja Glabera z Kobylina. Studium normalizacji polszczyzny wczesnorennesansowej*, Poznań 1999, s. 118.

⁸ T. Lisowski, *Polszczyzna początku XVI wieku. Problemy wariantywności i normalizacji fonetyki i fleksji*, Poznań 1999, s. 152-153.

⁹ Listy reprezentujące ten region poświadczają aż 54% wszystkich wystąpień końcówki *-em*.

¹⁰ A. Kowalska, op.cit., s. 44-46.

¹¹ Zob. ibidem.

¹² Ibidem, s. 46.

2. Miejsownik liczby pojedynczej

W zakresie miejscownika liczby pojedynczej rodzaju nijakiego listy prezentują stan zgodny z normą dzisiejszą (np. *lecie 161Dowojna* 430/I; *staniu 223RadzCzar* 109/II; *zaleceniu 13PFirlej* 27/I; *sercu 94Rareş* 237/I; *łożu 123Okoń* 326/I). Na tym tle wyjątek stanowią jedynie dwa zapisy rzeczowników miękko tematowych z końcówką *-i*: w *więzieni 67Sol* 149/I; *na mieni 40Śrzeń* 94/I (transliteracja: *wye'zieni*; *namyeny*). Nie są one jednoznaczne. Obie formy redaktorzy wydania listów komentują, sygnalizując niepewność lekcji – w transliteracji listu Szczęsnego Śrzeńskiego zapis został nawet uzupełniony: *mieni<u>*. Zabieg ten uzasadniać ma mała wyrazistość rękopisu i brak takiej formy w *SPXVI*¹³ (form tego typu nie poświadczają również paleotypy¹⁴, teksty A. Glabera¹⁵ i *Księżeczki polskie* z 1539 roku¹⁶). Trudno zatem rozstrzygnąć, czy zapisy te dokumentują bardzo rzadką, archaiczną końcówkę *-i* wywodzącą się z deklinacji *jo*-tematowej (*-i), czy też są one efektem omyłek pisarskich. Dodać należy, że formy tego typu pojawiały się jeszcze w tekstach piętnastowiecznych, ale już wówczas miały charakter archaiczny¹⁷; fakt ten jednak wcale nie przesądza o ich nieobecności w polszczyźnie pierwszej połowy XVI wieku (por. cytowaną przez J. Łosia formę w *więzieni* z 1549 roku¹⁸).

3. Dopelniacz liczby mnogiej

W tej nielicznie zaświadczonej w listach kategorii gramatycznej (9 wystąpień) normę stanowi końcówka zerowa (8r.: *(dotych)miast*¹⁹ *28Tom* 65/I, *36Tom* 85/I, *94Rareş* 237/I, *115Ocieski* 307/I; *pol 60Grabk* 133/I, *104ZygmI*

¹³ *Listy polskie XVI wieku*, t. 1, s. 94-95, przypis 10. W tym samym przypisie redaktorzy stwierdzają jednak, że „w uzupełnionym tu zapisie nie można wykluczyć starej końcówki *-i*”.

¹⁴ T. Lisowski, *Polszczyzna początku XVI wieku...*

¹⁵ J. Migdał, *O języku Andrzeja Glabera...*, s. 119.

¹⁶ Z. Klimek, *Język polski w rozmówkach polsko-niemieckich „Księżeczek polskich” z r. 1539*, Wrocław 1978, s. 94.

¹⁷ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1981, s. 304.

¹⁸ Zdaniem J. Łosia formy tego typu pojawiały się bardzo rzadko jeszcze w XVI wieku. Zob. J. Łoś, *Gramatyka polska, cz. 3: Odmiennia (fleksja) historyczna*, Lwów 1927, s. 73.

¹⁹ Tylko w przysłówku *dotychmiast* (tak w transkrypcji) powstałym z wyrażenia *do tych miast* (zob. A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1, Warszawa 2000, hasło: DOTYCHCZAS). Do traktowania części składowych tego przysłówka jako osobnych części mowy upoważnia fakt, że w oryginale są one zawsze zapisane rozłącznie, co może być związane z żywym jeszcze poczuciem pochodzenia i budowy tej formy (transliteracja: *do tich myałth 28Tom* 65/I; *do tich miałth 36Tom* 85/I, *94Rareş* 237/I; *do tych miałth 115Ocieski* 307/I) (por. *SPXVI*, hasło DOTYCHMIAS: *dotychmiast* 40r., *do tych miast* 18r., *do tychmiast* 18r., *dotych miast* 3r.).

267/I; *sukien* ‘Nsg sukno’ 42JKościel 97/I 2r.). Wyjątkowa na tym tle jest jednokrotnie poświadczona forma rzeczownika miękko tematowego z nietypową końcówką *-i*: *z tych poli* 110Sol 291/I. Zdaniem autorów *Gramatyki historycznej* ta osobliwa końcówka, nieznaną właściwie w dobie staropolskiej, pojawia się w polszczyźnie na wzór form dopełniacza miękko tematowych rzeczowników żeńskich i męskich z końcówką *-i* (np. *kości, gości, kiści, koni, żołnierzy, koszy, nocy* itp.)²⁰. Warto zauważyć, że spora część tak powstałych nowotworów fleksyjnych przetrwała w języku do dziś, np. *podziemi, bezkrólewci, poddaszy, obliczy, podwórzy, zaciszy, nozdrzy, półtroczy*²¹; nie ma wśród nich jednak rzeczownika *pole*, który we współczesnej polszczyźnie w dopełniaczu liczby mnogiej przyjmuje właściwą większości rzeczowników nijakich końcówkę zerową (*pól*).

4. Celownik liczby mnogiej

W kategorii tej dominuje wywodząca się z deklinacji żeńskiej końcówka *-am* (11r., 92%, 6 leksemów, np. *po gumnam* 83Sol 200/I; *latam* 55NowKraK 122/I; *po miastam* 83Sol 201/I; *państwam* 102Osman 261/I; *po polam* 69Sol 159/I²²). Odstępstwem od tej normy jest jednokrotnie poświadczona forma z końcówką *-um* (*prawum* 53Rusocki 117/I), będącą fonetycznym wariantem pierwotnej dla twar dotematowych rzeczowników męskich i nijakich końcówki *-om*²³. Formy tego typu w omawianym okresie pojawiały się głównie przy rzeczownikach męskich, choć z rzadka łączyły się też z neutrami²⁴ (końcówka *-um* przy rzeczowniku nijakim wystąpiła również w paleotypach: *słowum* 2r. *UŻyw*,

²⁰ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, op.cit., s. 305-306. Autorzy podreżnika odrzucają możliwość wywodzenia tej końcówki z prasłowiańskiego **-bj-b*, powstałego z połączenia przyrostka **-bj-*, tworzącego rzeczowniki typu *miłosierdzie, kazanie*, z końcówką dopełniacza **-b* właściwą dopełniaczowi rzeczowników miękko tematowych – rzeczowniki na **-bj-e* już w najstarszych zabytkach przyjmują regularnie końcówkę zerową (ibidem, s. 305; J. Łoś notuje tylko jeden przykład staropolski z *Biblii królowej Zofii: ze wszech pokoleni* – J. Łoś, op.cit., s. 76).

²¹ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, op.cit., s. 305.

²² Formy *po gumnam, po miastam* i *po polam* poświadczają archaiczną już w tym okresie składnię przyimka *po* z celownikiem (zob. *SPXVT*: *po* + D 1828r., 10% // + L 13135r., 71% // + A 1800r., 10% // + D, A i L 1777r., 9%).

²³ Zob. W.R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju w liczbie mnogiej rzeczowników w polszczyźnie XVI-XVII wieku*, Poznań 1985, s. 47. J. Siatkowski uważa jednak, że formy tego typu powstały pod wpływem czeskim (J. Siatkowski, *Czeskie wpływy w języku staropolskim*, „Acta Baltico-Slavica” 1984, t. XVI, s. 224-225).

²⁴ W.R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju...*, s. 47. Zob. też M. Osiewicz, *Wariantywność form fleksyjnych rzeczowników w listach polskich z lat 1525-1550 (rzeczowniki rodzaju męskiego)*, s. 119-120; idem, *Wariantywność form fleksyjnych rzeczowników w listach polskich z lat 1525-1550 (rzeczowniki rodzaju żeńskiego i rzeczowniki o odmianie mieszanej)*.

*WŻyw*²⁵). W porównaniu z innymi tekstami z pierwszej połowy XVI wieku listy poświadczają bardzo wysoki pułap zastosowań żeńskiej końcówki *-am* (92% // paleotypy 29%²⁶; Glaber 44%²⁷; teksty z lat 1521-1535 43%, teksty z lat 1549-1561 49%²⁸) – fakt ten zdaje się potwierdzać dawną tezę A. Kaliny o prawie zupełnym wyparciu końcówki *-om* przez *-am* w neutrach pod koniec XV i na początku XVI wieku²⁹. Wyniki analiz innych tekstów z tej epoki składają jednak do przyjęcia wniosku o różnym zaawansowaniu tej przejściowej tendencji w poszczególnych odmianach języka polskiego pierwszej połowy XVI wieku. Tak bardzo liczne występowanie neutrów z końcówką *-am* w listach świadczyłoby o tym, że najbardziej poddawała się jej potoczna odmiana ówczesnej polszczyzny.

5. Narzędnik liczby mnogiej

W listach w obrębie form narzędnika liczby mnogiej rzeczowników nijakich rywalizują dwie końcówki: wywodząca się z dawnej deklinacji *o*-tematowej końcówka *-y* oraz przejęta z deklinacji *ŷ*-tematowej (**-ŷmi*) lub *i*-tematowej (**-bmi*) końcówka *-mi*. Dominująca w listach końcówka *-y* (14r., 82%) właściwa jest rzeczownikom twar-dotematowym (93%; 11 leksemów: *cesarstwy* 22Ibr 49/I; *działy* 90Sol 222/I, 110Sol 292/I; *gardły* 82Sol 198/I, 97Sien 247/I, 132Sol 344/I; *imiony* 330RadzRud 401/II; *krolestwy* 22Ibr 49/I; *lekarstwy* 198Mnisz 35/II; *prawy* 53Rusocki 117/I; *Radziwilęty* 194RadzCzar 24/II; *skrzydły* 163BarRadz 433/I; *słowy* 142Janusz 371/I 2r., 150RadzCzar 397/I, 173RadzRud 460/I, 300RadzCzar 299/II, 365Kosz 508/II; *wojski* 68Sol 154/I). Końcówka *-mi* użyta została trzykrotnie: raz przy rzeczowniku twar-dotematowym (z *ziołmi* 23MDział 53/I) i 2r. przy temacie miękkim (1 leksem: z *dziećmi* 55NowKrak 123/I 2r.). Status form utworzonych za pomocą wariantu fleksyjnego *-mi* nie jest jednakowy. Narzędnik *dziećmi* jest regularnym kontynuantem prasłowiańskiej formy **detŷmi* i w takiej postaci nieprzerwanie utrzymuje się aż do dziś³⁰, zaś końcówka *-mi* w formie *ziołmi* ma charakter wtórny i reprezentuje rzadki w obrębie rzeczowników nijakich kierunek tendencji wyrównawczej form narzędnika liczby mnogiej³¹.

²⁵ T. Lisowski, *Polszczyzna początku XVI wieku...*, s. 180.

²⁶ Ibidem.

²⁷ J. Migdał, *O języku Andrzeja Glabera...*, s. 120.

²⁸ W.R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju...*, s. 37.

²⁹ A. Kalina, *Historia języka polskiego. I. Formy gramatyczne języka polskiego do końca XVIII wieku*, Lwów 1883, s. 132.

³⁰ Zob. W.R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju...*, s. 59; Z. Kempf, *Dole i niedole końcówek -mi*, „Język Polski” 1965, t. XLV, s. 219.

³¹ W analizowanym przez W.R. Rzepkę korpusie tekstów formy tego typu nigdy nie przekroczyły pułapu 7% użycia (W.R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju...*, s. 64-65).

Na tle innych tekstów z tego okresu listy wyróżniają się zupełnym brakiem poświadczeń form nijakich z żeńską końcówką *-ami* (stan taki poświadczają wyłącznie pochodzące z pierwszej ćwierci XVI wieku paleotypy³²; Glaber – 5r., 12%³³; teksty z lat 1521-1536 – 4r., poniżej 1%, teksty z lat 1549-1561 – 5r., poniżej 1%³⁴), jednak faktyczna różnica między językiem poświadczanym przez poszczególne zabytki nie jest w tym zakresie znaczna. Z analiz tekstów późniejszych wynika, że tempo procesu wkraczania tego wariantu fleksyjnego do neutrów wzrasta dopiero w drugiej połowie XVI stulecia³⁵, zaś powolniejszą niż w przypadku rzeczowników męskich³⁶ ekspansję *-ami* w narzędniku rodzaju nijakiego wyjaśnia się hamującym oddziaływaniem licznie występujących w tekstach i przez to zleksykalizowanych form *laty, usty i słowy* (forma *słowy* dość licznie poświadczona została również w listach – 6r., czyli 43% wszystkich użyć końcówki *-y*)³⁷.

6. Miejscownik liczby mnogiej

W przypadku tym poświadczone w listach rzeczowniki nijakie przyłączają dwie końcówki: *-ech* i *-ach*. Wariant *-ech*, na gruncie polskim początkowo właściwy rzeczownikom twar- i miękkotematowym męskim i nijakim³⁸, poświadczony został tylko przy tematach twardych (6r., 21%, 5 leksemów: *leciech 161Dowojna 428/I; mieści<e>ch 155RadzCzar 415/I; okniech 219RadzRud 99/II; prawiech 121Łobocki 322/I; słowiech 232RadzCzar 136/I, 148RadzCzar 386/I*). Nad wariantem tym dominuje wywodząca się z dawnej deklinacji *-a-* i *-ja-* tematowej końcówka *-ach*, użyta w listach 22r. (79%, 8 leksemów) przy rzeczownikach obu typów tematycznych (tematy twarde – 6r., 27%, 5 haseł: *brzemieniach 193RadzCzar 19/II; imionach 330RadzRud 398/II; państwach 15Śrzeń 36/I, 97Sien 246/I; wojewostwach 118Okoń 315/I; ziołach 23MDział 53/I*; tematy miękkie – 16r., 73%, 3 hasła: *imieniach* ‘majątkach’ *121Łobocki 322/I; mieścach 69Sol 159/I, 104ZygmI 268/I, 110Sol 291/I, 292/I, 293/I, 294/I 2r., 167RadzRud 444/I, 175RadzRud 468/I; polach 21Kościel 47/I, 68Sol 153/I 2r., 154/I, Osman 261/I, 109Miel 284/I*). Przewaga innowacyjnej końcówki *-ach* świadczy o zaawansowanym charakterze procesu demorfologi-

³² T. Lisowski, *Polszczyzna początku XVI wieku...*, s. 181-182.

³³ J. Migdał, *O języku Andrzeja Glabera...*, s. 122.

³⁴ Tylko w prozie (W.R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju...*, s. 64-65, tabela 5).

³⁵ Ibidem.

³⁶ W listach formy narzędnika liczby mnogiej rzeczowników o odmianie męskiej z końcówką *-ami* wystąpiły 8r. (4%) w 7 leksemach (M. Osiewicz, *Wariantywność form fleksyjnych rzeczowników w listach polskich z lat 1525-1550 (rzeczowniki rodzaju męskiego)*, s. 122-123). Por. też W.R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju...*, s. 69-70, tabela 9; J. Migdał, *O języku Andrzeja Glabera...*, s. 111.

³⁷ W.R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju...*, s. 63-64.

³⁸ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, op.cit., s. 284-285.

zacji rodzaju w poświadczonych formach rzeczowników nijakich; rzeczywista dynamika tego procesu musiała być jednak o wiele intensywniejsza, gdyż połowę wynotowanych z listów postaci fleksyjnych z pierwotną końcówką *-ech* stanowią zleksykalizowane formy *leciech* (1r.) i *słowiech* (2r.)³⁹ – po ich wyłączeniu z analizy stosunek *-ech* // *-ach* wynosi 3r., 12% // 22r., 88%. Biorąc zaś pod uwagę fakt, że na 6 poświadczeń końcówki *-ech* aż 5 (czyli ponad 80%) zlokalizowanych jest w listach o proveniencji kresowej (listy Stanisława Dowojny, Mikołaja Radziwiłła Rudego i Mikołaja Radziwiłła Czarnego), wnioskować można o prawie już dokonanym charakterze procesu rywalizacji form miejscownika liczby mnogiej neutrów w większości odmian regionalnych polszczyzny potocznej pierwszej połowy XVI wieku.

Znacznie mniej intensywny, choć również ekspansywny przebieg ma proces demorfologizacji rodzaju w miejscowniku neutrów poświadczonych w innych tekstach z pierwszej połowy XVI wieku. Wariant *-ach* jest preferowany przez Andrzeja Glabera z Kobylina (72r., 83%, 29 haseł – w tym nawet przy rzeczowniku *niebiosą*, który wówczas występował zazwyczaj w postaci zleksykalizowanej *niebiesiech*)⁴⁰, wyraźnie dominuje też w przeanalizowanych przez Wojciecha Ryszarda Rzepkę tekstach z lat 1521-1536 i 1549-1561 (O_I – 86r., 51,5%; O_{II} – 83r., 62%; po wyłączeniu form zleksykalizowanych: O_I – 83r., 79,5%; O_{II} – 78r., 77,5%)⁴¹. Tendencji tej nie poddały się jedynie paleotypy, w których końcówka *-ach* przy rzeczownikach nijakich pojawia się zaledwie czterokrotnie (*bogactwach Eccl*, *polach UŻyw*, *sercach 2r. UŻyw*, *WŻyw* // *-ech 38r.*, 91%, 5 leksemów)⁴². Przyczyną tej różnicy jest prawdopodobnie fakt stosunkowo silnego zakorzenienia polszczyzny paleotypów w tendencjach językowych doby staropolskiej, charakterystyczny dla większości tekstów drukowanych w pierwszej ćwierci XVI wieku (zwłaszcza w odniesieniu do płaszczyny fleksyjnej poświadczanego przez nie języka)⁴³.

7. Odmiana rzeczownika *książę*

Osobnego potraktowania wymagają poświadczone w listach formy rzeczownika *książę*. Rzeczownik ten trudno jest zaklasyfikować do jednej z trzech

³⁹ Zob. W.R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju...*, s. 111-112, zob. też tabela 21. Do grupy zleksykalizowanych form miejscownika rodzaju nijakiego należą też niepoświadczone w listach formy *uściech* i *niebiesiech*. Rzeczowniki te charakteryzuje wysoka frekwencja tekstowa (ibidem, s. 111).

⁴⁰ J. Migdał, *O języku Andrzeja Glabera...*, s. 123-124.

⁴¹ W.R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju...*, s. 112-113, tabela 22.

⁴² T. Lisowski, *Polszczyzna początku XVI wieku...*, s. 189-190.

⁴³ Zob. T. Lisowski, *Polszczyzna początku XVI wieku...*, s. 278, 284-285, 290; idem, *Wariancja form językowych w Żywocie Pana Jezusa Krysta Baltazara Opeca z 1522 roku*, „Studia Polonistyczne”, t. XVI/XVII, 1991, s. 54-68.

grup rodzajowych, ponieważ, choć formalnie należy do rodzaju nijakiego, to jednak pod względem składniowym pełni dziś funkcje rzeczownika męskoosobowego⁴⁴. Proces ten, zapoczątkowany już w dobie staropolskiej, nie znalazł w listach odbicia. Towarzyszące rzeczownikowi *książę* formy zaimków, przymiotników i czasowników przyjmują bowiem w liczbie pojedynczej zawsze inwariantną postać nijaką, zaś w liczbie mnogiej męskoosobową⁴⁵ (np. Nsg *książę było bardzo szkodliwe* 116Ocieski 312/I, *wielkie książę litewskie* 160ZygmII 462/I; Asg *książę gielderskie* 116Ocieski 312/I; Vsg *Oświecone a wysoce urodzone książę* 46ZofTargSzydł 105/I; Npl *wiele książąt* 208RadzCzar 60/II; Apl *proszę Miłościwe Książęta* 4RarRat 8-9/I; Vpl *Oświecone a Jaśnie Wielmożne Miłościwe Książęta* 4RarRat 8/I). Konsekwentną odmianę nijaką mają również formy rzeczownika *książę* (np. Nsg *książę* 116Ocieski 312/I, 160ZygmII 462/I, 297RadzCzar 292/II; Gsg *książęcia* 297RadzCzar 292/II, 328Kosz 392/II; Dsg *książęciu* 126ElżSzydł 331/I, 306RadzCzar 323/I; Asg *książę* 116Ocieski 312/I; Isg *książęciem* 10Śrzeń 19/I, 300RadzCzar 302/I; Vsg *książę* 92Sternb 229/I, 135ZofTargSzydł 354/I; Npl *książęta* 328Kosz 391/II; Gpl *książąt* 208RadzCzar 60/II, 328Kosz 392/II; Dpl *Książętom* 4RarRat 9/I; Apl *Książęta* 4RarRat 9/I; Ipl *książęty* 213RadzCzar 79/II; Vpl *Książęta* 4RarRat 8/I). Fakt ten pozostaje w zgodzie z ogólną wówczas tendencją: w tekstach pochodzących z pierwszej połowy XVI wieku leksem *książę* tworzył wyłącznie formy właściwe odmianie nijakiej⁴⁶, zaś kontekst męski przy tym rzeczowniku pojawia się bardzo rzadko (Glaber – wyłącznie kontekst nijaki; SPXVI, źródła z pierwszej połowy stulecia: kontekst nijaki – 69r., 56%; kontekst męski – 41r., 33%; kontekst nijaki i męski – 14r., 11%⁴⁷). Potwierdzeniem tej obserwacji jest fakt,

⁴⁴ H. Grappin, *Przyczynki do staropolskiej składni rzeczowników typu książę*, „Język Polski” 1955, t. XXXV, s. 59-62. Proces ten wiąże się ze zmianą znaczenia tego rzeczownika z pierwotnego ‘dziecię władcy’ na późniejsze ‘świecki władca dorosły’ (ibidem, s. 59).

⁴⁵ Choć transkrypcja niektórych form czasownikowych sugerowałaby coś innego, por. np. *A tego Nowodworskiego, proszę Miłościwe Książęta, żebyście [...] raczyli wkazać w Jankowice* 4RarRat 8-9/I; *oldowali panu naszemu pomorskie książęta* 328Kosz 391/II. Wątpliwości rozwiewa czasami transliteracja: *oldowály* 328Kosz 391/II (por. w tym samym liście: *Poflowye byli* 391/II, *Nádzywali fyae* ‘nadziewali się (dworzanie)’ 392/II); w innych wypadkach pisownia nie pozwala na jednoznaczna interpretację: *raczily* 4RarRat 9/I (por. w tym samym liście: *sluzby* ‘służby’ 8/I, *czosmi* [...] *reczily* ‘cośmy [...] ręczyli’ 8/I). Problem ten sygnalizują też redaktorzy SPXVI – wśród 4046 użyć rzeczownika *książę* w podstawowym korpusie tekstów słownika aż 2657 poświadczeń (66%) nie dają podstaw do ustalenia jego przynależności rodzajowej.

⁴⁶ W źródłach SPXVI pochodzących z pierwszej połowy stulecia poświadczone zostały inwariantne, właściwe neutrom postaci fleksyjne wszystkich przypadków tego rzeczownika: Nsg *książę*; Gsg *książęcia*; Dsg *książęciu*; Asg *książę*; Isg *książęciem*; Lsg *książęciu*; Vsg *książę*; Npl *książęta*; Gpl *książąt*; Dpl *książętom*; Apl *książęta*; Ipl *książęty*; Lpl *książętach* (innowacja obejmująca również inne neutra, zob. rozdz. 1.6 niniejszego artykułu); Vpl *książęta*.

⁴⁷ Dane procentowe dotyczą wyłącznie tych poświadczeń, które dają podstawy do identyfikacji rodzajowej rzeczownika *książę*.

że w żadnym z tekstów stanowiących podstawę materiałową *SPXVI* rzeczownik *książe* nie ma wyłącznego kontekstu męskorodzajowego.

II. Rzeczowniki typu *podskarbi, woźny, podczaszy, poddany*

Pod względem fleksyjnych osobną grupę stanowią rzeczowniki rodzaju męskiego będące substancywizowanymi przymiotnikami. Od czasów najdawniejszych aż do dziś przyjmują one regularne końcówki złożonej odmiany przymiotnika. Stan taki zasadniczo poświadczają również listy (np. Nsg *podkanclerzy 303Kosz 316/II*; Gsg *podczaszego 181Dowojna 484/I*; Dsg *podkomorzemu 104ZygmI 268/I*; Asg *woźnego 103Bona 265/I*; Isg *łowczym 300RadzCzar 304/II*; Lsg *podskarbiem 92Sternb 229/I*; Vsg *Podczaszy 193RadzCzar 18/I*; Npl *poddani 86Sol 211/I*; Gpl *jezdnych 11Sol 23/I*; Dpl *mierzczym 164Dowojna 437/I*; Apl *poddane 110Sol 293/I*; Ipl *poddanymi 169RadzRud 451/I*). Jedynym odstępstwem od tej normy jest jednokrotnie użyta forma mianownika liczby mnogiej z rzeczownikową końcówką męskoosobową *-owie* (*koniuszowie 173RadzRud 462/I*). Formy tego typu pojawiają się również w innych tekstach szesnastowiecznych (zwłaszcza przy leksemach będących nazwami urzędów i funkcji, por. *SPXVI: podczaszy 1r. // -owie 1r.; podkomorzy 1r. // -owie 13r.; podstaroście 2r. // -owie 5r.; chorąży 1r. // -owie 14r.; podskarbi 2r. // -owie 5r.*⁴⁸), w listach jednak ta postać fleksyjna jest odosobniona (*// poddani 26r.*, np. *11Sol 23/I, 86Sol 211/I, 212/I, 88Sol 218/I 2r.*). W analizowanej korespondencji objawiła się również typowa dla tego okresu wariantywność przymiotnikowych, męskich końcówek narzędnika liczby pojedynczej (*-ym 5r.: krajezym 315Kosz 343/II; łowczym 300RadzCzar 304/II; poddanym 22Ibr 50/I, 77Sien 183/I, 85Sol 208/I // -em 2r.: podczaszem 178Dowojna 476/I, 181Dowojna 482/I*), celownika liczby mnogiej (*-ym 32r.*, np. *mierzczym 164Dowojna 437/I 4r.; poddanym 22Ibr 50/I, 169RadzRud 450/I // -em 1r. poddanem 275StanMaciej 242/II*) i narzędnika liczby mnogiej (*-ymi 8r.: mierzczymi 164Dowojna 437/I; poddanymi 69Sol 159/I 2r., 8IFuss 194/I, 109Miel 285/I, 136APrzyb 358/I, 169RadzRud 451/I 2r. // -emi 2r.: poddanemi 11Sol 22/I; ubogiemi 65Śrzeń 144/I*)⁴⁹. Wariantywność ta, w obrębie form przymiotniko-

⁴⁸ Por. też notowane w źródłach *SPXVI* formy celownika i narzędnika liczby mnogiej z końcówkami rzeczownikowymi (zob. przypisy 54 i 55).

⁴⁹ Por. paleotypy (dane łączne dla męskich i nijakich form przymiotników i zaimków) – Isg *-em 15r.*, 1%; Dpl *-em 6r.*, 1%; Ipl *-emi 72r.*, 12% (T. Lisowski, *Polszczyzna początku XVI wieku...*, s. 210, 203); teksty A. Glabera (przymiotniki rodzaju męskiego) – Isg *-em 19r.*, 9%; Dpl *-em 5r.*, 3%; Ipl *-emi 21r.*, 32% (J. Migdał, *O języku Andrzeja Glabera...*, s. 161, 164, 165); *Książeczki polskie z 1539 roku* (bez danych opozycyjnych) – Isg *-em 2r.*, Dpl *-em 1r.*, Ipl *-emi 2r.* (Z. Klimek, op.cit., s. 41-42).

wych znana już epoce staropolskiej⁵⁰, ma złożoną, fleksyjno-fonetyczną genezę. U jej podstaw leży zjawisko przenikania w liczbie pojedynczej bliskich fonetycznie końcówek miejscownika do narzędnika (Isg *-y-*jimь*, *-i-*jimь* ≥ -ym, -īm ≥ -ym, -im; Lsg *-ě-*jemь* ≥ *-ēm ≥ -ém), wspierane powszechną w staropolszczyźnie tendencją do obniżania samogłosek wysokich przed spółgłoską półotwartą, zjawisko przeniesione następnie na formy celownika i narzędnika liczby mnogiej⁵¹. Jak pokazują dane *SPXVI*, w stuleciu tym substancywizowane przymiotniki w omawianych wypadkach zdecydowanie częściej przybierają pierwotne końcówki z nierozszerzoną jeszcze samogłoską *i*, *y* w ich korpusie (*SPXVI*: Isg -ym 117r. // -em 10r. – *poddanym* 55r. // -em 2r.; *podczaszym* 7r. // -em 3r.; *podkomorzym* 15r. // -em 3r.; *podstarościm* 13r. // -em 2r.; *chorążym* 2r.; *jezdny* 4r.⁵²; *koniusz* 2r.; *łowczym* 1r.; *podkanclerzym* 3r.; *podskarbi* 15r.; Dpl -ym 279r. // -em 64r. – *poddanym* 261r. // -em 64r.; *jezdny* 16r.⁵³; *łowczym* 1r.; *podczaszym* 1r.⁵⁴; Ipl -ymi 91r. // 55r. – *chorążemi* 1r.; *podskarbiemi* 1r.; *poddanymi* 89r. // -emi 53r.; *podczaszymi* 2r.⁵⁵) – w tym zakresie listy odzwierciedlają zatem normę epoki.

Inny rodzaj wariantywności poświadczony został w bierniku liczby mnogiej. Większość użytych w tym przypadku substancywizowanych przymiotników to formy starego biernika z końcówką -e⁵⁶ (11r.: *przysłał* [...] *skargę na poddane* *nasze* 72Sol 172/I; o te *poddane* [...] *dowiadowali* 82Sol 196/I; *jako na* [...] *poddane* *przysłusze* 110Sol 293/I; *przez poddane* [...] *wprowadzona nie była* 134ZygmI 352/I; *dał mi je posadzać, moje poddane, bez winy* 136APrzyb 357/I; *znajdziesz nas* [...] *powolne a życzliwe* [...] *jako wierne poddane* 265PieńiążIw 216/II; *ranne dajcie opatrzeć* 303Kosz 317/II; *pochowajcie umarłe* 303Kosz 317/II; *występne karać będzie* 55NowKrak 124/I). Postaci męsko-

⁵⁰ J. Łoś, op.cit., s. 214; Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, op.cit., s. 331, 335, 336.

⁵¹ M. Kucala, *Geneza mieszania się końcówek -ym, -em w narzędniku i miejscowniku liczby pojedynczej zaimków i przymiotników*, w: *Opuscula Polono-Slavica*, red. J. Safarewicz, Wrocław 1979, s. 196; Z. Klimek, op.cit., s. 42; I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław 1964, s. 179-180 (autorka – za A. Kryńskim – uznaje końcówkę -emi za wynik dysymilacji).

⁵² Leksem *jezdny* był w XVI wieku przymiotnikiem częściowo substancywizowanym – w przypadku form narzędnika liczby pojedynczej oraz celownika i narzędnika liczby mnogiej *SPXVI* nie podaje osobno poświadczeń dla użyć rzeczownikowych i przymiotnikowych.

⁵³ Zob. przypis poprzedni.

⁵⁴ W tekstach szesnastowiecznych w celowniku liczby mnogiej tych leksemów dość często poświadczane są też końcówki rzeczownikowe: *chorążom* 2r.; *podkomorzóm* 3r.; *podskarbióm* 4r.; *podstarościóm* 3r. // *podstarościám* 1r.

⁵⁵ W narzędniku liczby mnogiej poświadczone zostały również końcówki rzeczownikowe: *podkomorzmi* 1r.; *podskarbiemi* 4r.

⁵⁶ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, op.cit., s. 327, 335.

osobowe, mające już biernik równy dopełniaczowi, poświadczone zostały 8r. (zwiadli **poddanych** waszych 69Sol 157/I; poznał niektórych **poddanych** 69Sol 158/I; tychesmy wszystkich i **poddanych** Waszych [doprowadzili] 69Sol 158/I; waszych **poddanych** niektórych pobili 67Sol 148/I; Cosmy pisali [...] o **poddanych** 82Sol 196/I; abyście [...] się dowiadowali o **poddanych** 82Sol 198/I; waszych **poddanych** pobrali 87Sol 215/I; tych **poddanych** [...] wydać 88Sol 218/I). Dość wysoki odsetek użyć postaci nowego biernika (42%) jest na tle języka XVI wieku wyjątkowy – formy tego typu dość rzadko pojawiają się nawet w tekstach z końca stulecia⁵⁷. Poświadczany przez listy rozkład form obu typów nie potwierdza jednak dotychczasowych ustaleń, wedle których nowe końcówki biernika liczby mnogiej przymiotników użytych rzeczownikowo w funkcji dopełnienia pojawiały się najwcześniej przy przymiotnikach pełniących tę funkcję okazjonalnie⁵⁸. Wszystkie wynotowane z analizowanej korespondencji końcówki biernika synkretyczne z dopełniaczem przyłączone zostały wyłącznie do jednego, całkowicie substancywizowanego przymiotnika *poddany*⁵⁹, zaś okazjonalnie użyte w funkcji dopełnienia przymiotniki *występny*, *powolny* i *życzliwy* wystąpiły tylko z końcówką starego biernika *-e*, choć końcówkę tę przyjmują również przymiotniki częściowo i całkowicie substancywizowane, w tym również *poddany* (por. też wymienione wyżej formy przymiotników *umarły*, *ranny*⁶⁰). O tym, że proces ten jest dopiero w stadium załączkowym, świadczy fakt, że obie formy jednego leksemu mogły wystąpić w tym samym liście (*poddane // poddanych* 82Sol 196/I). Dodać należy, że w przypadku omawianej grupy rzeczowników formy nowego biernika – podobnie jak formy biernika męskoosobowego rzeczowników właściwych⁶¹ – poświadczone zostały wyłącznie w listach sułtana Solimana, w których mogły się one pojawić pod wpływem oddziaływania języków wschodniosłowiań-

⁵⁷ W tekstach z lat 1574-1590 końcówki nowego biernika przy przymiotnikach sporadycznie substancywizowanych stanowią 22% poświadczeń, zaś w obrębie przymiotników częściowo i całkowicie substancywizowanych formy tego typu osiągają pułap zaledwie 11,5% użyć (W.R. Rzepka, *Dopełniacz w funkcji biernika męskich form osobowych w liczbie mnogiej w polszczyźnie XVII w.*, Wrocław 1975, s. 34, tabela IV). Por. też W. Kuraszkiewicz, *Uwagi o gen.-acc. pl. męskich form osobowych w XVI wieku*, w: idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Poznań 1986, s. 463-470.

⁵⁸ W.R. Rzepka, *Dopełniacz w funkcji biernika...*, s. 30-35; tabela IV.

⁵⁹ Do takiej grupy przymiotników zaliczył ten leksem również W.R. Rzepka (*Dopełniacz w funkcji biernika...*, s. 31). Por. też. S. Jodłowski, *Substancywizacja przymiotników w języku polskim*, Wrocław 1964, s. 29, 48.

⁶⁰ Przymiotniki te do grupy częściowo i całkowicie substancywizowanych zaliczył W.R. Rzepka (*Dopełniacz w funkcji biernika...*, s. 31).

⁶¹ Zob. M. Osiewicz, *Wariantywność form fleksyjnych rzeczowników w listach polskich z lat 1525-1550 (rzeczowniki rodzaju męskiego)*, s. 120-121.

skich, znanych zatrudnianym wówczas w kancelariach królewskich tłumaczom pochodzącym z kresów północnych i południowych (przypuszcza się, że języki wschodniosłowiańskie mogły wpływać katalizująco na pojawianie się nowego, synkretycznego z dopełniaczem, męskoosobowego biernika)⁶².

III. Pluralia tantum

W tej grupie leksemów wariantywność wykazują tylko formy odmiany rzeczownika *ludzie*, wywodzącego się z dawnej deklinacji *i*-tematowej. Poświadczony on został w dwóch przypadkach: w celowniku (17r.) i w bierniku (39r.). W celowniku nieznacznie przeważa pierwotna dla tego leksemu końcówka *-em* (*-ьмѣ) (9r., 53%: *ludziem* 11Sol 21/I, 23MDział 53/I, 86Sol 211/I, 212/I, 87Sol 217/I, 88Sol 218/I, 104ZygmI 268/I, 115Ocieski 309/I, 118Okoń 315/I). Rywalizuje ona z dość licznie poświadczoną końcówką *-om* (8r., 47%: *ludziom* 103Bona 264/I, 148RadzCzar 388/I, 154RadzCzar 411/I, 162BarRadz 431/I, 164Dowojna 436/I, 219RadzRud 98/II 2r., 247SpytJord 175/I). Na uwagę zasługuje jednak fakt, że wtórna forma *ludziom* pojawia się w listach powstałych dopiero po 1541 r., zaś forma *ludziem* nie znalazła poświadczenia w korespondencji powstałej po 1544 r. Obserwacja ta potwierdza ustalenia W.R. Rzepki, wedle których początek procesu upowszechniania się tej postaci fleksyjnej przypada właśnie na lata czterdzieste XVI wieku⁶³. W bierniku nadawcy listów zdecydowane pierwszeństwo dawali wtórnej, przejętej z dawnej deklinacji tematów na *-jo-* końcówce *-e* (29r., 74%, np. *ludzie* 14JTarn 30/I, 64ZygmI 142/I, 72Sol 171/I, 86Sol 210/I, 87Sol 217/I, 136APrzyb 358/I, 137Janusz 361/I, 213RadzCzar 80/II, 320Kosz 371/II). Dziesięciokrotnie użyta przy leksemie *ludzie* końcówka *-i* (26%) w czterech przypadkach jest bezspornie z pochodzenia dopełniaczem, o czym świadczą formy towarzyszących im przydawek (*opytawszy ludzi starych* 110Sol 293/I; *posłaliśmy swoich ludzi* 132Sol 343/I; *wysłał niektórych ludzi dobrych* 102Osman 262/I; *niektórych ludzi byli pobrali* 87Sol 216/I), w jednym zaś jest z pewnością kontynuantem dawnej końcówki z deklinacji *i*-tematowej (*pokarżecie ty złe ludzi* 87Sol 217/I). Pozostałe poświadczenia z uwagi na brak przydawek są postaciami interpretacyjnie spornymi (*ludzi też zawiedziono* 86Sol 213/I; *ludzi nam po-*

⁶² B. Kaczmarczyk, *Język polski w kancelarii królewskiej w pierwszej połowie XVI wieku*, Wrocław 2003, s. 15-16; W.R. Rzepka, *Dopełniacz w funkcji biernika...*, s. 120; W.R. Rzepka, *Uwagi o gen.-acc. pl. w polszczyźnie kresowej*, „Studia Polonistyczne”, t. III, 1976, s. 152. Zob. też M. Osiewicz, *Wariantywność form fleksyjnych rzeczowników w listach polskich z lat 1525-1550 (ręczowniki rodzaju męskiego)*, s. 120-121, zwłaszcza przypis 63.

⁶³ W.R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju...*, s. 34.

mordowali 87Sol 216/I; mogli ludzi zabrać 79BerPret 188/I; ludzi w niewolę uwiedli 68Sol 152/I)⁶⁴; niejednoznaczny pod tym względem jest również zapis formy *ludzi* w liście królowej Bony – odnoszące się do niej formy zaimków przybierają zarówno postać dopełniaczową, jak i starą postać biernikową (*tych to ludzi naszymi zostawować, poznawać a wywodzić i przywieść je do Baru 103Bona 265/I*). Zgromadzony materiał, mimo wymienionych niedogodności interpretacyjnych, pozwala jednak zaobserwować dość szeroki zakres użycia w listach form nowego biernika synkretycznego z dopełniaczem; w świetle dotychczasowych analiz takie formy rzeczownika *ludzie* pojawiają się dopiero w polszczyźnie przełomu XVI i XVII wieku⁶⁵. W listach tekstowy ich zasięg jest jednak – podobnie jak w przypadku pozostałych form męskoosobowego pluralnego biernika równego dopełniaczowi⁶⁶ – wyraźnie ograniczony do korespondencji tłumaczonej z języków orientalnych (listy sułtana Solimana I i sandzaka sylistryjskiego Osmana). Potwierdzana przez źródła historyczne powszechna znajomość wśród zatrudnianych w óczesnych kancelariach królewskich tłumaczy któregoś z języków wschodniosłowiańskich (byli to przeważnie pochodzący z Lwowa Ormianie i Tatarzy litewscy)⁶⁷ mogła wpływać katalizująco na pojawianie się męskoosobowych form nowego, synkretycznego z dopełniaczem biernika⁶⁸. Analiza zgromadzonego materiału nie pozostawia też wątpliwości co do faktu, że forma starego biernika *ludzi* jest w poświadczanej przez listy warstwie polszczyzny szesnastowiecznej wariantem ustępującym i w tym zakresie pozostaje zgodna z normą epoki⁶⁹.

Pozostałe pluralia tantum realizowane są w listach inwariantnie i przyjmują końcówki zgodne z właściwymi sobie normami szesnastowiecznymi (I *drzwiami 172BarRadz 459/I, SPXVI: -ami 137r.*; L *drzwiach 303Kosz 317/II, SPXVI: -ach 53r.*; D *nieszporom 115Ocieski 306/I, SPXVI: brak danych*; D *nawiedzinam 153RadzCzar 409/I, SPXVI: brak danych*; I *działkami 6r.*,

⁶⁴ W.R. Rzepka uważa jednak, że biernik *ludzi* bez przydawki jeszcze pod koniec XVI wieku „był [...] poczuwany jako stary, właściwy biernik, znajdował bowiem oparcie w wycofujących się co prawda, ale mimo to dość częstych formach z starą biernikową przydawką: *dobrze ludzi*” (ibidem, s. 64).

⁶⁵ Por. W.R. Rzepka, *Dopełniacz w funkcji biernika...*, s. 62-64. W tekstach A. Glabera wystąpiła tylko jedna forma biernika dopełniaczowego *ludzi*, w dodatku – zdaniem J. Migdała – wątpliwa (*ich ludzi skromnych nauczy* Ż24/10). Zob. J. Migdał, *O języku Andrzeja Glabera...*, s. 140.

⁶⁶ Zob. M. Osiewicz, *Wariantywność form fleksyjnych rzeczowników w listach polskich z lat 1525-1550 (rzeczowniki rodzaju męskiego)*, s. 120-121.

⁶⁷ Zob. B. Kaczmarczyk, op.cit., s. 15-16.

⁶⁸ Zob. przypis 62.

⁶⁹ Zob. J. Migdał, *O języku Andrzeja Glabera...*, s. 140; W.R. Rzepka, *Dopełniacz w funkcji biernika...*, s. 62.

np. 60*Grabk* 132/I, 145*ZofTargSzydł* 378/I, SPXVI: -ami 80r.; I wrotami 99*Włodek* 254/I; L *egzekwacjach* 208*RadzCzar* 60/II, SPXVI: brak danych; L *krcinach* 136*APrzyb* 358/I, SPXVI: -ach 5r.; L *nowosiedlinach*⁷⁰ 309*RadzCzar* 330/II, SPXVI: brak danych; L *Świątkach* 113*Czel* 302/I).

IV. Pluralne nazwy geograficzne

Występujące w listach pluralne nazwy własne miast, regionów i krajów pojawiły się wyłącznie w formach dopełniacza, celownika, narzędnika i miejscownika. Formy dopełniacza i narzędnika realizowane są inwariantnie: w dopełniaczu – zgodnie z normą epoki⁷¹ – poświadczone zostały wyłącznie dawne męskie postaci bezkońcówkowe (*Czech* 154*RadzCzar* 412/I, 148*RadzCzar* 387/I; *Prus* 183*Warg* 489/I; *Walach* 100*Czerm* 257/I, *Wołoch* 60*Grabk* 132/I, 80*Sien* 190/I, 93*Sien* 231, 232/I; *Węgier* 7*Wrona* 13/I, 10*Śrzen* 19/I, 100*Czerm* 257/I, 107*ZygmI* 280/I, 109*Miel* 287/I, 116*Ocieski* 311/I 2r.; z *Turek* ('z Turcji') 15*Śrzen* 35/I, 99*Włodek* 254/I, 133*Rareś* 347/I, 348/I 2r.), dawna męska końcówka tworzy również formy narzędnika (-y: *Inflanty* 297*RadzCzar* 291/II, 300*RadzCzar* 303/II). W celowniku zaznaczyła się rywalizacja dwóch końcówek: męskiej -om i żeńskiej -am; poświadczone one zostały tylko jednokrotnie przy tym samym leksemie (*Trokom* 281*BarRadz* 253/II; *Trokam* 297*RadzCzar* 291/II). Dwie końcówki konkurują ze sobą również w miejscowniku. W przypadku tym nieznacznie przeważają formy z genetycznie żeńską końcówką -ach (18r., 56%, 8 leksemów: *Dubinkach* 161*Dowojna* 429/I, 175*RadzRud* 469/I, 195*RadzCzar* 27/II, 208*RadzCzar* 61/II, 222*RadzCzar* 108/II, 281*BarRadz* 252/II, 283*BarRadz* 258/II; *Łosicach* 218*RadzCzar* 95/II, 219*RadzRud* 97/II; *Niepołomicach* 55*NowKrak* 122/I, 315*Kosz* 348/II, 320*Kosz* 366/II; *Proszowicach* 55*NowKrak* 122/I, 265*PieniążIw* 216/II; *Rudnikach* 181*Dowojna* 484/I; *Rukojniach* 98*Olsz* 250/I; *Waliszkach* 155*RadzCzar* 416/I; *Żupranach* 232*RadzCzar* 137/II), dość silną pozycję ma w tej kategorii fleksyjnej również dawna męska końcówka -ech (14r., 44%, 8 leksemów: *Mościech* 194*RadzCzar* 23/II; *Oraniech* 181*Dowojna* 484/I; *Prusiech* 306*RadzCzar* 323/II, 328*Kosz* 392/II; *Trocech* 291*RadzCzar* 278/II; *Wataszech* 55*NowKrak* 123/I, *Woloszech* 93*Sien* 233/I, 79*BerPret* 188/I; *Węgrzech* 32*Lanckor* 75/I, 105*Rareś* 273/I, 116*Ocieski* 310/I, 121*Łobocki* 321/I; *Zblawiech* 150*RadzCzar* 400/I; *Żupraniech* 39*BarKolRadz* 92/I). Zgromadzone przykłady pokazują jednak wyraźnie

⁷⁰ *Nowosiedliny* 'obchód założenia nowej siedziby' (SPXVI).

⁷¹ J. Migdał, *O języku Andrzeja Glabera...*, s. 141. Zob. też Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, op.cit., s. 279.

kształtującą się tendencję do specjalizacji końcówki *-ech* w sygnalizowaniu choronimów pochodzących od nazw etnicznych, w obrębie których jest ona bezwyjątkowa (*Prusiech, Wałaszech // Wołoszech, Węgrzech*). Istotą tej tendencji, poświadczanej również przez inne teksty szesnastowieczne⁷², była dążność do wykształcenia się w miejscowniku opozycji fleksyjnej odróżniającej etnonimy (*-ach*) od choronimów (*-ech*)⁷³. W listach opozycja ta nie jest jeszcze uformowana (por. formy miejscownika etnonimów: *Czeremiszach 103Bona 263/I // Tatarzech 68Sol 151/I, 79BerPret 188/I, 105Rareş 272/I // Turkoch 105Rareş 272/I*⁷⁴). Fakt ten pozostaje w zgodzie z ustaleniami W.R. Rzepki, z których wynika, że ostateczne ograniczenie repartycji końcówki *-ech* do nazw krajów dokonało się w polszczyźnie dopiero po połowie XVII wieku⁷⁵.

V. Formy liczby podwójnej

1. Formy liczby podwójnej rzeczowników poprzedzonych liczebnikami *dwa, oba, obadwa*

W listach rzeczowniki w połączeniu z liczebnikami oznaczającymi parzystość przybierają końcówki dawnej, w języku staropolskim już zsynkretyzowanej (mianownik – biernik, dopełniacz – miejscownik, celownik – narzędnik) liczby podwójnej oraz końcówki liczby mnogiej. W tej grupie rzeczowników formy dualne wystąpiły 36r., zaś formy pluralne poświadczane zostały 31r.⁷⁶

⁷² W.R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju...*, s. 128; J. Migdał, *O języku Andrzeja Glabera...*, s. 141.

⁷³ Zdaniem W.R. Rzepki wykształcenie się tej opozycji można również interpretować w ramach tzw. polskiej gramatyki onomastycznej, rozumianej – za W. Górnym – jako zespół środków gramatycznych sygnalizujących nazwowość. Zob. W.R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju...*, s. 129.

⁷⁴ Zob. też M. Osiewicz, *Wariantywność form fleksyjnych rzeczowników w listach polskich z lat 1525-1550 (rzeczowniki rodzaju męskiego)*, s. 121-122.

⁷⁵ W.R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju...*, s. 129. Dodać należy, że choć form tego typu z biegiem czasu było w polszczyźnie coraz mniej, to we współczesnym języku polskim zachował się ślad dawnej opozycji choronim // etnonim (formy w *Niemczech // w Niemcach, we Włoszech // we Włochach, w Węgrzech // w Węgrach*).

⁷⁶ Z zestawienia wyłączone zostały formy interpretacyjnie wątpliwe. Należą do nich męskie, twar-dotematowe postaci mianownika i biernika z końcówką *-y* (*// -i*) (N 2r.: *dwa domy 'rody' 103Bona 263/I; dwa postawy 42JKościel 97/I; A 4r.: dwa czlowieki 83Sol 201/I; dwa listy 183Warg 488/I; majestaty obadwa 150RadzCzar 400/I; dwa zamki 70Wilam 164/I*) oraz formy mianownika i biernika żeńskich rzeczowników spółgłoskowych z końcówką *-i* (*// -y*) (3r.: *rzeczy N 265PieniążIw 215/II, A 173RadzRud 460/I; piędzi A 131Sol 322/I*). Poświadczane w listach postaci tych rzeczowników mogą być interpretowane zarówno jako formy liczby podwójnej, jak i jako formy liczby mnogiej. W przypadku rzeczowników typu *rzecz, piędź* współfunkcyjność

Stosunek form obu typów jest zatem zbliżony (54% // 46%), co świadczy o silnej pozycji form liczby podwójnej w poświadczanej przez listy warstwie polszczyzny szesnastowiecznej. Prezentowany przez listy ogólny stan rywalizacji form dualnych i pluralnych w rzeczownikach poprzedzonych liczebnikami *dwa, oba, obadwa* nieznacznie tylko odbiega od stanu poświadczanego przez inne teksty z tego okresu, w których przewaga form dualnych jest nieco większa (w przebadanych przez J. Migdał i W.R. Rzepkę tekstach z lat 1521-1535 formy dualne omawianego typu stanowią 71% poświadczeń, w tekstach z lat 1549-1561 ich liczba maleje, choć nadal jest przeważająca i wynosi 57% użyć⁷⁷; podobny stan prezentują paleotypy, w których takie formy dualne osiągały pułap 62% wystąpień⁷⁸).

Synkretyczne formy mianownika i biernika liczby podwójnej wystąpiły w listach 35r. (70%), rywalizując z 15 formami pluralnymi (30%). Stosunek form obu typów jest różny w obu wypadkach i jednocześnie zależny od rodzaju gramatycznego rzeczowników. Formy dualne przeważają tylko w bierniku (29r. // 7r.; 81% // 19%), w mianowniku stanowiąc mniejszość (6r. // 8r.; 43% // 57%). Dokładniejsza analiza pokazuje jednak, że wysoka frekwencja form dualnych w bierniku jest zasługą głównie rzeczowników żeńskich, które w obu zresztą wypadkach odznaczają się dominacją form podwójnych nad formami mnogimi⁷⁹ (mianownik – dualis 5r.: *dwie godzinie 90Sol 224/I, 100Czerm 257/I; 2 krolewnie 213RadzCzar 79/II; dwie mili 121Łobocki 321/I;*

końcówki *-i* (// *-y*) jest dziedzictwem prasłowiańskim (por. N-A du **-i* oraz N-A pl **-i*), por. J. Łoś, op.cit., s. 128; Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, op.cit., s. 310; J. Migdał, W.R. Rzepka, *Wygasanie form dualnych w polszczyźnie XVI i XVII wieku*, w: *Język polski. Współczesność. Historia*, red. W. Książek-Bryłowa, H. Duda, Lublin 2002, s. 49. W obrębie twar-dotematowych rzeczowników męskich wielofunkcyjność końcówki *-y* (// *-i*) jest wynikiem upowszechnienia się wśród nich końcówki N-A dualis pochodzącej z dawnej deklinacji *ŭ*-tematowej (czyli na wzór form *dwa syny*). Co prawda postaci tego typu niektórzy badacze traktują jako formy liczby podwójnej, jednak ich argumentacja (zwłaszcza B. Walczaka) pozwala na taką interpretację zasadniczo w odniesieniu do materiału poświadczanego przez teksty pochodzące z XIV i XV wieku, i to w dodatku ograniczonego do form osobowych i zwierzęcych, które w wykluczonym z niniejszej analizy zbiorze rzeczowników reprezentowane są tylko przez jeden leksem (*człowieki 83Sol 201/I*; osobowe znaczenie formy *majestaty* 'król z królową' *150-RadzCzar 400/I* jest wtórne) (H. Grappin, *Histoire de la flexion du nom en polonais*, Wrocław 1956, s. 136-137; W. Mańczak, *Polska fonetyka i morfologia historyczna*, Łódź 1965, s. 59; B. Walczak, *Formy typu dwa braty, dwa świadki – kontrowersyjny rozdział dziejów liczby podwójnej w języku polskim*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Wydział Filologiczno-Filozoficzny” nr 100 za 1982, Poznań 1984, s. 121-129; idem, *Jeszcze o formach typu dwa braty, dwa świadki*, w: *Munera linguistica Ladislao Kuraskiewicz dedicata*, red. M. Basaj, Z. Zagórski, Wrocław 1993, s. 349-356).

⁷⁷ J. Migdał, W.R. Rzepka, op.cit., s. 159.

⁷⁸ Zob. T. Lisowski, *Poliszczyna początku XVI wieku...*, s. 197.

⁷⁹ Z zestawienia wyłączone zostały formy typu *rzeczy*; zob. przypis 76.

*dwie niedzieli*⁸⁰ 133Rareş 347/I // pluralis 2r.: *dwie baszty* 150RadzCzar 397/I; <*dwie*> *niedziele* 150RadzCzar 396/I; biernik – dualis 21r.⁸¹, np. *dwie dziewice* 82Sol 196/I; *dwie grzywnie* 54Paweł 120/I; *dwie kufie* 157JordZakl 418/I; *dwie niewieście* 23MDział 53/I; *dwie rysie*⁸² 9Gaszt 17/I; *obie stronie* 91Sol 227/I // pluralis 1r.: *dwie niedziele* 300RadzCzar 302/II). Wysoki odsetek użyć form dualnych w obrębie rzeczowników żeńskich poświadczają też inne za- bytki szesnastowieczne⁸³. Formy dualne preferowane są też przez rzeczowniki nijakie – w obu wypadkach wystąpiły tylko jednokrotnie w takiej właśnie postaci (*lecie* N 150RadzCzar 400/I, A 115Ocieski 308/I). Nieco inaczej sytuacja przedstawia się w obrębie rzeczowników męskich – w mianowniku wystąpiły one wyłącznie w postaci pluralnej⁸⁴ (6r.: *dwa* [...] *postowie* 103 Bona 263/I; *dwa synowie* 32Lanckor 175/I; *puszkarze dwa* 103Bona 264/I; *dwa tysiące*⁸⁵ 5Potocki 10/I; *dwa Tatarzy* 113Czel 397/I; *dwa rubli*⁸⁶ 150RadzCzar 397/I), zaś w poświadczonej w bierniku rywalizacji form obu typów nieznacznie tylko przeważają formy liczby podwójnej (dualis 7r.: *dwu więźniu* 94Rareş 237/I; *dwa konia* 323Kosz 382/II; *dwu Turczynu* 77Sien 183/I; *dwa tysiąca*⁸⁷ 83Sol 201/I, 110Sol 292/I; *dwa złota* ‘nazwa pieniądza’ 50Howski 113/I 2r. // pluralis 6r. *dwa białozorow* 133Rareş 347/I; *dwu dworzanow* 80Sien 191/I 2r.; *dwa koczce*⁸⁸ 152RadzCzar 406/I; *2 sokolnikow* 173RadzRud 463/I; *dwa więźnie* 107ZygmI 274/I). Zbiór męskich form dualnych poświadczonych w bierniku wymaga komentarza. Naturalnymi kontynuantami dawnych, rzeczownikowych form dualnych są w nim tylko postaci *dwa konia*, *dwa tysiąca*. Dwukrotnie poświadczona w listach forma *dwa złota* jest bez wątpienia formą dualną, ale

⁸⁰ Poświadczone w listach połączenia *dwie mili*, *dwie niedzieli* należy interpretować jako formy dualne, ponieważ zleksykalizowały się one dopiero w XVIII wieku (zob. J. Migdał, W.R. Rzepka, op.cit., s. 148).

⁸¹ Tak wysoką frekwencję form dualnych biernik rzeczowników żeńskich zawdzięcza leksemowi *strona*, poświadczonemu w tej formie aż 15r.

⁸² Zdaniem redaktorów wydania listów *rysi* to forma liczby podwójnej od *rysia* (skóra) (*Listy polskie XVI wieku*, t. 1, s. 18, przypis 9). Z tłumaczenia tego wynika, że mamy tu do czynienia raczej z substancywizowanym przymiotnikiem niż z rzeczownikiem.

⁸³ Por. J. Migdał, W.R. Rzepka, op.cit., s. 151, 160; J. Migdał, *O języku Andrzeja Glabera...*, s. 136; eadem, *Liczba podwójna u Jana Kochanowskiego*, „Poradnik Językowy” 1989, z. 7, s. 456.

⁸⁴ Z zestawienia wyłączono formy typu *dwa zamki*, *dwa czlowieki*; zob. przypis 76.

⁸⁵ Leksem *tysiąc* znaczeniowo jest liczebnikiem, lecz pod względem fleksyjnym zachowuje się jak rzeczownik.

⁸⁶ Forma *dwa rubli* pochodzi z ruskiego przysłowia przytoczonego w liście Mikołaja Radziwiłła Czarnego: *bo lepszy druh niżli dwa rubli*.

⁸⁷ Zob. przypis 84.

⁸⁸ Forma liczby podwójnej od rzeczownika *koczy* (z węg. *kotsi*) ‘powóz, karetta’ (zob. SPXVI).

nie sposób ustalić, czy zapisana przy tym substancywizowanym przymiotniku końcówka *-a* pochodzi z przymiotnikowej odmiany złożonej (**-a-ja* \geq *-ā* \geq *-a*)⁸⁹, czy też ma charakter rzeczownikowy i jest przy tym leksemie końcówką wtórną. Postaci fleksyjne rzeczowników osobowych *dwu więźniu*, *dwu Turczyńcu* mają końcówkę *-u* pochodzącą z dopełniacza liczby podwójnej, a więc są formami odwzorowującymi synkretyzm biernika i dopełniacza męskich rzeczowników żywotnych w liczbie pojedynczej⁹⁰. Zjawisko to, poświadczone już w źródłach staropolskich⁹¹, nie jest też obce innym tekstom szesnastowiecznym, w których obok dualnych, synkretycznych form męskoosobowych występują takie same formy męskozwierzęce (paleotypy – 2r., rzeczowniki męskoosobowe *dwu bratu*, *dwu lotru*⁹²; teksty Glabera – 2r.: rzeczownik męskozwierzęcy *dwu koniu*; rzeczownik męskoosobowy *dwu człowieku*⁹³; szesnastowieczne źródła ekscerpowane przez J. Migdał i W.R. Rzepkę – 24r., np. rzeczowniki męskoosobowe *dwu młodzieńcu*, *dwu rycerzu*; rzeczowniki męskozwierzęce *dwu koniu*, *dwu bobru*⁹⁴).

W dopełniaczu i miejscowniku omawiana grupa leksemów poświadczona została 14r. Forma dualna wystąpiła tylko jednokrotnie w dopełniaczu rodzaju męskiego (*dwu tysiącu*⁹⁵ 143ZofTargSzydł 373/I), w którym jest bezwyjątkowa. Pozostałe formy rodzajowe przybierają w tym przypadku końcówki liczby mnogiej (rodzaj żeński 11r., np. *dwu kop* 150RadzCzar 401/I; *dwu mil* 219RadzRud 98/II; *dwu niedziel* 152RadzCzar 405/I, *dwu rzeczy* 32Lanckor 76/I; rodzaj nijaki 1r.: *obojga państw* 275StanMaciej 243/II)⁹⁶. Poświadczana przez listy rywalizacja omawianych form wykazuje stadium bardziej zaawansowane od stanu dokumentowanego przez inne teksty z pierwszej połowy XVI wieku. Zarówno w paleotypach, jak i w zbiorze tekstów analizowanych przez J. Mig-

⁸⁹ Formalnie końcówka *-a* poświadczana w kilku staropolskich przymiotnikach może być też kontynuacją odmiany niezłożonej przymiotnika (**-a*) (zob. Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, op.cit., s. 337), wydaje się jednak mało prawdopodobne, by mogło tak być w wypadku omawianej formy leksemu *złoty*, zachowującego w listach regularną odmianę złożoną (np. Nsg *złoty* 71Ruszk 168/I; Npl *złote* 71Ruszk 168/I; Gpl *złotych* 70Wilam 162/I, 130Sol 339/I, 143ZofTargSzydł 372/I; Apl *złote* 71Ruszk 168/I).

⁹⁰ Zob. W.R. Rzepka, *Dopełniacz w funkcji biernika...*, s. 50; W. Kuraszkiewicz, *Uwagi o gen.-acc. pl. męskich form osobowych...*, s. 464-465; idem, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1970, s. 123-124.

⁹¹ Zob. np. W. Kuraszkiewicz, *Uwagi o gen.-acc. pl. męskich form osobowych...*, s. 464-465.

⁹² T. Lisowski, *Polszczyzna początku XVI wieku...*, s. 196.

⁹³ J. Migdał, *O języku Andrzeja Glabera...*, s. 136.

⁹⁴ J. Migdał, W.R. Rzepka, op.cit., s. 147-148.

⁹⁵ Zob. przypis 84.

⁹⁶ Warto dodać, że poza grupą listów objętych ekscerpcją poświadczane zostały bardzo rzadkie formy dopełniacza i miejscownika liczby podwójnej rzeczowników typu spółgłoskowego miękkotematowego (w tym samym liście 356ZygmII: G *dwu rzeczu* 474/II, L *dwu wsiu* 474/II).

dał i W.R. Rzepkę (reprezentujących przekroje 1521-1535 i 1549-1561) dopełniaczowe i miejscownikowe formy liczby podwójnej są znacznie częstsze (w paleotypach dualny miejscownik jest nawet bezwyjątkowy; paleotypy – dopełniacz 5r., 83%, miejscownik 4r.⁹⁷; Glaber – dopełniacz 1r., miejscownik 1r.⁹⁸; teksty z lat 1521-1535 – dopełniacz 4r., 27%, miejscownik 4r., 50%, teksty z lat 1549-1561 – dopełniacz 2r., 7%, miejscownik 8r., 80%⁹⁹).

Poświadczone w listach formy celownika i narzędnika rzeczowników poprzedzonych liczebnikami *dwa, oba* nie wykazują wariantowości analizowanego typu. Są to tylko trzy pluralne formy męskie: 1r. w celowniku (*obiema krolom 116Ocieski 312/I*) i 2r. w narzędniku (*noclegmi dwiema 7Wrona 14/I, dwiema noclegi 110Sol 292/I*). Trudno z tak nikłej liczby poświadczeń wyciągać jakiegokolwiek wnioski o zasięgu wariantów obu typów w reprezentowanej przez listy odmianie polszczyzny szesnastowiecznej. Warto jednak zauważyć, że w tekstach pochodzących z tego okresu narzędnikowe formy dualne są dość częste (paleotypy – 10r., 100%¹⁰⁰; Glaber – 4r.¹⁰¹; teksty z lat 1521-1535 – 10r., 91%, teksty z lat 1549-1561 – 4r., 25%¹⁰²) – ich nieobecność w listach może świadczyć o tym, że w polszczyźnie potocznej badanego okresu proces wypierania form dualnych przez pluralne był bardziej zaawansowany niż w polszczyźnie druków i rękopiśmiennych tekstów urzędowych. W zakresie form celownika w tekstach z pierwszej połowy XVI wieku rzeczowniki w analizowanej pozycji przyjmują już prawie wyłącznie końcówki liczby mnogiej¹⁰³.

2. Formy rzeczowników *ręka, noga, oko, ucho*

W zakresie poświadczonych w listach nazw parzystych części ciała (*ręka, noga, oko, ucho, skrzydło*) formy dualne poświadczone zostały 32r., zaś formy pluralne – 15r. W obrębie poszczególnych leksemów repartycja wariantów obu typów jest różna. Najwięcej końcówek liczby podwójnej przyłączono do leksemu *ręka* (21r. // pluralis 11r.; 66% // 34%). W obrębie form dopełniacza – miejscownika i celownika – narzędnika tego rzeczownika wyraźnie zaznaczyła się tendencja do usuwania odziedziczonego po dobie prasłowiańskiej syn-

⁹⁷ T. Lisowski, *Polszczyzna początku XVI wieku...*, s. 195-196.

⁹⁸ J. Migdał, *O języku Andrzeja Glabera...*, s. 136. Autorka nie podaje danych dotyczących form opozycyjnych.

⁹⁹ J. Migdał, W.R. Rzepka, op.cit., s. 155, 158.

¹⁰⁰ T. Lisowski, *Polszczyzna początku XVI wieku...*, s. 196.

¹⁰¹ J. Migdał, *O języku Andrzeja Glabera...*, s. 136.

¹⁰² J. Migdał, W.R. Rzepka, op.cit., s. 157.

¹⁰³ Por. cytowane w artykule J. Migdał i W.R. Rzepki wyjątkowe formy poświadczone w źródłach *SPXVI: obiema stronoma ZapWar; dwiema osoboma ZapWpk; córoma, kardynałoma BielKron, baszoma BielSpr, panoma Goski* (op.cit., s. 156). W tekstach ekscerpowanych przez J. Migdał, W.R. Rzepkę oraz T. Lisowskiego brak form tego typu.

kretyzmu: formy liczby podwójnej właściwe są miejscownikowi (17r., 100%; np. w *ręku* 134ZygmI 351/I, 115Ocieski 309/I 2r., 287RadzCzar 266/II, 330RadzRud 400/II) i narzędnikowi (tylko jedna forma: *rękoma* 164Dowojna 436/I), zaś formy pluralne dominują w dopełniaczu (pluralis 6r., 75% // dualis 2r., 25%; pluralis: *do rąk* 153RadzCzar 410/I, 315Kosz 349/II, 320Kosz 374/II, 328Kosz 392/II, 347Kosz 447/II, 349Kosz 453/II; dualis: *z ręki* 134ZygmI 351/I, 352/I) i są bezwyjątkowe w celowniku (5r.: *ku rękam* 86Sol 211/I, 135ZofTargSzydł 355/I; *ku rękóm* 132Sol 343/I, 330RadzRud 399/I, 400/II). Jednokrotnie poświadczona została również dualna forma biernika: *na obie ręce* 208RadzCzar 60/II. Końcówki liczby podwójnej dość licznie wystąpiły też przy rzeczowniku *oko* (8r. // 1r., 89% // 11%), przy czym formy dualne w obu poświadczających je wypadkach mają charakter bezwyjątkowy: dopełniacz 2r. (*oczcu* 221RadzCzar 104/II, 287RadzCzar 266/II), narzędnik 6r. (*pod oczyma* 152RadzCzar 405/I; *przed oczyma* 162BarRadz 432/I, 175RadzRud 470/I, 291RadzCzar 278/II, 320Kosz 368/II, 347Kosz 446/II). Dawny synkretyzm celownika z narzędnikiem nie znalazł w obrębie tego leksemu poświadczenia – jednokrotnie zapisana w listach forma celownika utworzona została za pomocą końcówki liczby mnogiej *-om* (*ku oczóm* 302RadzCzar 312/II). Wyłącznie dualne formy przyjmuje trzykrotnie poświadczony w listach leksem *ucho* (G *do uszu* 195RadzCzar 27/II, 247SpytJord 175/II, 330RadzRud 399/II). Pozostałe dwa rzeczowniki nazywające parzyste części ciała wystąpiły tylko z końcówkami liczby mnogiej: *noga* – 2r.: I *nogami* 68Sol 155/I; L *nogach* 303Kosz 319/II; *skrzydło* – 1r.: I *skrzydły* 163BarRadz 433/I.

W obrębie omawianej grupy rzeczowników prezentowany przez listy stan rywalizacji form dualnych z pluralnymi jest w zasadzie zgodny ze stanem poświadczonym w innych tekstach z tego okresu (stan ogólny: listy – dualis 68% // pluralis 32%; paleotypy – 61% // 39%¹⁰⁴; Glaber – 69% // 31%¹⁰⁵; teksty z lat 1521-1590 – 67% // 33%¹⁰⁶). Na uwagę zasługuje jedynie niespotykana w tekstach z tego okresu bezwyjątkowość końcówek dualnych w formach narzędnika (1r.) i miejscownika (17r.) leksemu *ręka* (I: paleotypy – dualis 13r. // pluralis 3r.; Glaber – 5r. // 2r.; teksty z lat 1521-1590 – 28r. // 10r.; L: paleotypy – 22r. // 10r.; Glaber – 17r. // 5r.; teksty z lat 1521-1590 – 69r. // 12r.). Tym samym listy w zakresie likwidowania synkretyzmu form dopełniacza – miejscownika i celownika – narzędnika tego leksemu prezentują stadium bardziej zaawansowane – śladem dawnego synkretyzmu jest w listach dwukrotnie

¹⁰⁴ T. Lisowski, *Polszczyzna początku XVI wieku...*, s. 197-198.

¹⁰⁵ J. Migdał, *O języku Andrzeja Glabera...*, s. 137.

¹⁰⁶ W.R. Rzepka, *Odmiana rzeczowników noga, ręka, oko, ucho w XVI-XVII wieku. (Nota do dziejów liczby podwójnej)*, „Prace Filologiczne”, t. XXXVI, 1991, s. 112-114. Autor nie wyodrębnił osobnego przekroju synchronicznego dla pierwszej połowy XVI wieku.

tylko zapisana forma dopełniacza liczby podwójnej *ręku*, formalnie tożsama z formą miejscownika; rywalizuje ona z poświadczoną 6r. postacią pluralną *rąk* (postać dopełniacza *ręku* jest też jedyną – w obrębie tej grupy rzeczowników – formą dualną nieznaną polszczyźnie współczesnej). Warto dodać, że w listach nie zaznaczył się jeszcze proces singularyzacji miejscownika *w (na) ręku* – pojawiające się przy nim formy zaimków zawsze przybierają końcówki liczby mnogiej (4r.: *w ręku moich 22Ibr 49/I*; *w których ręku 107ZygmI 279/I*; *w ręku swych 115Ocieski 309/I*; *w ręku moich 158IzabJagiel 421/I*). Szczegół ten pozostaje w zgodzie z ustaleniami badaczy, którzy początki procesu przesuwania się tej formy do paradygmatu liczby pojedynczej umieszczają w połowie XVI wieku¹⁰⁷.

Poświadczany przez listy stan wariantywności fleksyjnej rzeczowników omawianych grup pozostaje w większości wypadków zgodny ze stanem dokumentowanym przez inne zabytki z tego okresu. Różnice pojawiły się jedynie w 8 kategoriach przypadkowych i są skutkiem działania wyłącznie tendencji rozpowszechniających formy innowacyjne. W obrębie rzeczowników rodzaju nijakiego preferowanie nowych form zaznaczyło się przede wszystkim przewagą form z innowacyjną końcówką narzędnika liczby pojedynczej *-em*; analiza wykazała też, że w poświadczanym przez listy okresie formy te właściwe są polszczyźnie północnokresowej. Neutra poświadczają również bardzo wysoki w porównaniu z innymi tekstami pułap użyć żeńskiej końcówki *-am* (92%) w celowniku liczby mnogiej. Końcowe stadium procesu wyrównania rodzajowego prezentuje również miejscownik liczby mnogiej – wyjątek stanowi tu jedynie korespondencja o proveniencji północnokresowej, dokumentująca jeszcze dość liczne użycia regresywnej końcówki *-ech*. W zakresie substantywizowanych przymiotników oraz rzeczowników pluralnych większym zaawansowaniem odznacza się proces rywalizacji form starego i nowego biernika liczby mnogiej – postaci męskoosobowego biernika równego dopełniaczowi (*poddanych, ludzi*) pojawiły się jednak jedynie w listach podlegających wpływom ruskim (korespondencja tłumaczona z języków orientalnych przez

¹⁰⁷ Por. H. Grappin, *Histoire de la flexion...*, s. 216-217; H. Gaertner, *Uwagi o wyrażeniu w ręku*, „Język Polski”, t. XX, 1935, s. 18; J. Migdał, *O języku Andrzeja Glabera...*, s. 138. O mechanizmie zmiany zob. J. Wepścięć, *Geneza miejscownika l.p. w ręku*, „Język Polski”, t. XIX, 1934, s. 71-76 (badacz ten początek procesu umieszcza dopiero w XVII wieku) oraz H. Gaertner, *op.cit.*, s. 18-19.

tłumaczy pochodzących z kresów północnych i południowych). W zakresie form biernika przymiotników substancywizowanych listy nie potwierdziły też dotychczasowych obserwacji wiążących początki procesu kształtowania się kategorii męskoosobowej z przymiotnikami używanymi w funkcji dopełnienia sporadycznie – poświadczone w nich końcówki biernika dopełniaczowego przyłączone zostały tylko do całkowicie urzeczownikowionego leksemu *pod-dany*. Analiza ujawniła też wyższy niż w języku druków procent użyć form pluralnych w dopełniaczu i miejscowniku rzeczowników poprzedzonych liczebnikami *dwa, oba*; zwraca uwagę również brak form dualnych w celowniku i narzędniku tych leksemów, a także nieobecność takich postaci fleksyjnych w narzędniku i miejscowniku rzeczownika *ręka*. Jako osobliwe potraktować natomiast należy poświadczone w miejscowniku liczby pojedynczej i dopełniaczu liczby mnogiej formy rzeczowników rodzaju nijakiego z końcówką *-i*; oryginalne postaci miejscownika mogą być jednak rezultatem omyłki pisarskiej.

Przeprowadzona w niniejszym cyklu artykułów analiza oboczności fleksyjnych poświadczonych w listach z pierwszej połowy XVI wieku ukazuje wariantywność w całym systemie odmiany rzeczowników. Dzięki temu możliwe jest, po pierwsze, określenie zakresu jej występowania w poświadczanej przez ekscerpowane listy odmianie polszczyzny szesnastowiecznej; po drugie, ustalenie stopnia normalizacji języka analizowanych tekstów przez odtworzenie wyrażanej głównie frekwencją stratyfikacji rywalizujących form, czyli ich statusu w procesie kształtowania się różnych fleksyjnych norm szczegółowych. Ponieważ poddany analizie materiał pochodzi z tekstów reprezentujących odmianę języka bliską ówczesnej polszczyźnie potocznej¹⁰⁸ (dotychczas w warstwie fleksyjnej nieopisanej), a więc różną od poddawanego znacznej kontroli normatywnej języka tekstów drukowanych, reprezentującego kształtującą się odmianę ogólną polszczyzny, dokonana na jego podstawie analiza pozwala również uchwycić różnice w zakresie stopnia stabilizacji wariantywności fleksyjnej omawianego typu między podstawowymi, kontrastującymi odmianami języka polskiego pierwszej połowy XVI wieku. Dla ustaleń dotyczących polszczyzny listów doskonałym tłem porównawczym są wyniki analiz wa-

¹⁰⁸ Zob. M. Osiewicz, *Wariantywność form fleksyjnych rzeczowników w listach polskich z lat 1525-1550 (rzeczowniki rodzaju męskiego)*, s. 103.

riantywności fleksyjnej polszczyzny tekstów drukowanych pierwszej połowy XVI wieku, dokonane przez Tomasza Lisowskiego i Jolanę Migdał¹⁰⁹.

Strukturę fleksyjną języka listów tworzą warianty trojakiemu typu. Pierwszą stanowią formy współtworzące normę tekstu; należą do niej zarówno warianty objęte stanem normalizacji pełnej (powyżej 94% użyc), jak i warianty cechujące się normalizacją niepełną (75-94% użyc). Osobną, przejściową grupę tworzą warianty wyznaczające granice wstępnej normalizacji (51-74% użyc). Trzecią grupę stanowią warianty mieszczące się w przedziale do 50% użyc, które jeszcze nie uczestniczą w kreowaniu nowej normy¹¹⁰. W obrębie poszczególnych, różniących się stopniem znormalizowania, grup form wyróżnić można ponadto dwie warstwy wariantów: warianty progresywne i regresywne. Warstwę wariantów progresywnych tworzą te formy, które w rozwoju języka charakteryzują się tendencją wzrostową, utrwalając się w uzusie i systemie, zaś w skład grupy wariantów regresywnych wchodziły formy odznaczające się tendencją spadkową i ostatecznym zanikiem w rozwoju języka¹¹¹.

W skład fleksyjnej normy tekstowej listów wchodziły następujące warianty:

1. Warianty objęte stanem pełnej normalizacji (95-100% użyc):

a) warianty progresywne (37 form):

- *-u* w miejscowniku liczby pojedynczej rodzaju męskiego rzeczowników miękkotematowych,
- *-u* w miejscowniku liczby pojedynczej rzeczowników męskich zakończonych na *k*, *g*, *x* (prócz leksemu *bog*),
- *-u* w wołaczu liczby pojedynczej rodzaju męskiego rzeczowników miękkotematowych i zakończonych na *k*, *g*, *x*,
- *-e* w wołaczu liczby pojedynczej rodzaju męskiego rzeczowników twar-dotematowych,

¹⁰⁹ Porównanie wyników analizy wariantywności fleksyjnej w listach z wynikami analiz wariantywności fleksyjnej w paleotypach i tekstach A. Glabera jest możliwe dzięki przyjęciu przez ich autorów identycznych założeń metodologicznych (obejmujących metodę ekscerpcji, systemowy zakres analizy oraz segmentację procesu normalizacyjnego; zob. niżej). Por. T. Lisowski, *Polszczyzna początku XVI wieku...*, s. 29-39; J. Migdał, *O języku Andrzeja Glabera...*, s. 29-37.

¹¹⁰ Segmentacja procesu normalizacyjnego za: W.R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju...*, s. 18-19. Jest to zmodyfikowana wersja segmentacji zaproponowanej przez I. Bajerową (*Zmiany fleksji zaimków w XIX-wiecznej polszczyźnie ogólnej (normalizacja i przekształcenia normy)*, „Język Polski” XL, 1980, s. 105-114).

¹¹¹ Zob. W. Książek-Bryłowa, *Warianty fleksyjne w historii języka polskiego*, w: T. Skubalanka, W. Książek-Bryłowa, *Wariantywność polskiej fleksji*, Wrocław 1992, s. 171-172; eadem, *Wariantywność fleksji w historii i gwarach języka polskiego*, Lublin 1994, s. 141-150.

- *-ow* w dopełniaczu liczby mnogiej rodzaju męskiego rzeczowników twar-dotematowych,
- *-om* w celowniku liczby mnogiej rzeczowników rodzaju męskiego,
- *-a* w mianowniku liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego rzeczowników twar-dotematowych i mięk-kotematowych samogłoskowych,
- *-i* w mianowniku liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego rzeczowników mięk-kotematowych spółgłoskowych,
- *-i* w dopełniaczu liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego rzeczowników mięk-kotematowych spółgłoskowych,
- *-ę* w bierniku liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego rzeczowników mięk-kotematowych na *-a*,
- *-i* w miejscowniku liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego rzeczowników mięk-kotematowych na *-a* jasne,
- *-i* w miejscowniku liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego rzeczowników mięk-kotematowych spółgłoskowych,
- *-y* w mianowniku liczby mnogiej rodzaju żeńskiego rzeczowników twar-dotematowych i mięk-kotematowych spółgłoskowych,
- *-e* w mianowniku liczby mnogiej rodzaju żeńskiego rzeczowników mięk-kotematowych samogłoskowych,
- *-ø* w dopełniaczu liczby mnogiej rodzaju żeńskiego rzeczowników mięk-kotematowych samogłoskowych,
- *-ach* w miejscowniku liczby mnogiej rzeczowników rodzaju żeńskiego,
- formy odmiany przymiotnikowej rzeczowników typu *krolowa*, *woje-wodzina*,
- *-ą* w narzędniku liczby pojedynczej rzeczowników męskich na *-a*,
- *-ø* w dopełniaczu liczby mnogiej twar-dotematowych rzeczowników mę-skich na *-a*,
- *-ami* w narzędniku liczby mnogiej rzeczowników męskich na *-a*,
- formy odmiany rzeczownikowej leksemów typu *sędzia*, *margrabia* w liczbie mnogiej,
- końcówki liczby pojedynczej w odmianie rzeczowników *bracia*, *księża*,
- *-u* w miejscowniku liczby pojedynczej rodzaju nijakiego rzeczowników mięk-kotematowych,
- *-ø* w dopełniaczu liczby mnogiej rzeczowników rodzaju nijakiego,
- *-mi* w narzędniku liczby mnogiej rodzaju nijakiego rzeczownika *dzieci*,
- paradygmat nijaki w odmianie rzeczownika *książę*,
- formy biernika liczby podwójnej rzeczownika *ręka*,
- formy narzędnika liczby podwójnej rzeczownika *ręka*,
- formy miejscownika liczby podwójnej rzeczownika *ręka*,
- formy celownika liczby mnogiej rzeczownika *ręka*,

- formy dopełniacza liczby podwójnej rzeczownika *oko*,
- formy narzędnika liczby podwójnej rzeczownika *oko*,
- formy celownika liczby mnogiej rzeczownika *oko*,
- formy dopełniacza liczby podwójnej rzeczownika *ucho*,
- formy narzędnika liczby podwójnej rzeczownika *noga*,
- formy miejscownika liczby podwójnej rzeczownika *noga*,
- forma narzędnika liczby mnogiej rzeczownika *skrzydło*,

b) warianty regresywne (7 form):

- *-e* w miejscowniku liczby pojedynczej rzeczownika *bóg*,
- *-y* w narzędniku liczby mnogiej rodzaju męskiego rzeczowników twar-dotematowych,
- *-e* w dopełniaczu liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego rzeczowników z dawnej deklinacji na **-ū-*,
- *-ej* w celowniku liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego rzeczowników miękdotematowych samogłoskowych na *-i*,
- *-ą* w bierniku liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego rzeczowników mięk-dotematowych na *-ą*,
- *-ej* w miejscowniku liczby pojedynczej rzeczownika *pani*,
- *-ech* w miejscowniku liczby mnogiej rzeczowników *lato*, *słowo*.

2. Warianty objęte stanem normalizacji niepełnej (75-94% użyć):

a) warianty progresywne (8 form):

- *-u* w dopełniaczu liczby pojedynczej rodzaju męskiego rzeczowników nieżywoтных,
- *-owi* w celowniku liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju męskiego,
- *-y* w dopełniaczu liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego rzeczowników twar-dotematowych samogłoskowych,
- *-i* w celowniku liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego rzeczowników miękdotematowych spółgłoskowych,
- *-ach* w miejscowniku liczby mnogiej rodzaju nijakiego rzeczowników z pominięciem form zleksykalizowanych,
- *-y* w bierniku liczby mnogiej rodzaju męskiego rzeczowników osobowych na *-a*,
- nierozszerzone warianty końcówek narzędnika liczby pojedynczej oraz celownika i narzędnika liczby mnogiej rzeczowników typu *poddany*,
- formy liczby podwójnej w dopełniaczu rzeczownika *ręka*,

b) warianty regresywne (8 form):

- *-y* w bierniku liczby mnogiej rodzaju męskoosobowego rzeczowników twar-dotematowych,
- *-e* w bierniku liczby mnogiej rodzaju męskoosobowego rzeczowników miękdotematowych,

- *-ech* w miejscowniku liczby mnogiej rodzaju męskiego rzeczowników twar-dotematowych z wyjątkiem zakończonych na *k, g, x*,
- *-ej* w dopełniaczu liczby pojedynczej rzeczownika *pani*,
- *-e* w mianowniku liczby mnogiej rodzaju męskiego rzeczowników mięk-kotematowych na *-a*,
- *-e* w bierniku liczby mnogiej rodzaju męskiego rzeczowników miękko-tematowych na *a*,
- *-am* w celowniku liczby mnogiej rzeczowników rodzaju nijakiego,
- *-y* w narzędniku liczby mnogiej rodzaju nijakiego rzeczowników twar-dotematowych.

Tabela 1. Warianty normotwórcze

Warianty o pełnej normalizacji		Warianty o niepełnej normalizacji	
progresywne	regresywne	progresywne	regresywne
37 (84%)	7 (16%)	8 (50%)	8 (50%)
44 (73%)		16 (27%)	

Normę tekstową listów w omawianym zakresie tworzy 60 wariantów fleksyjnych, czyli 40% wszystkich 149 typów wariantów poświadczonych w listach. Ogólnie zatem stwierdzić można, że polszczyzna listów w omawianym zakresie charakteryzuje się niewielkim stopniem znormalizowania. Wśród wariantów wchodzących w skład normy 44 formy (73%) objęte są stanem pełnej normalizacji, zaś 16 (29%) cechuje się niepełną normalizacją. Na uwagę zasługuje fakt, że w obrębie wariantów normotwórczych zdecydowanie dominują formy progresywne (73%), co świadczy o postępowości polszczyzny listów w analizowanym zakresie (obserwację tę potwierdza też liczny – 84% – udział form tego typu wśród wariantów o pełnej normalizacji).

Istotną rolę w kreowaniu nowych norm odgrywają nie tylko warianty normotwórcze, ale również te, które przekroczyły pułap średniej rozwojowej¹¹².

3. Warianty mieszczące się w przedziale od 51 do 74% użyc (przekraczające próg średniej rozwojowej):

a) warianty progresywne (11 form):

- *-a* w bierniku liczby pojedynczej rodzaju męskiego rzeczowników żywotnych,
- *-owie* w mianowniku liczby mnogiej rodzaju męskoosobowego rzeczowników twar-dotematowych,

¹¹² Zob. W.R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju...*, s. 18-19.

- *-i* w dopełniaczu liczby mnogiej rodzaju męskiego rzeczowników miękotematowych,
- *-ach* w miejscowniku liczby mnogiej rodzaju męskiego rzeczowników zakończonych na *k, g, x*,
- *-ach* w miejscowniku liczby mnogiej rodzaju męskiego rzeczowników miękkotematowych,
- *-i* w celowniku liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego rzeczowników miękkotematowych na *-a // -ǫ*,
- *-i* w dopełniaczu liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego rzeczowników zapożyczonych zakończonych na *-ija, -yja*,
- *-i* w miejscowniku liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego rzeczowników miękkotematowych na *-ǫ*,
- końcówki odmiany przymiotnikowej w formach liczby pojedynczej rzeczowników typu *sędzia, margrabia*,
- *-em* w narzędniku liczby pojedynczej rodzaju nijakiego rzeczowników na **-bje*,
- *-ach* w miejscowniku pluralnych nazw geograficznych,

b) warianty regresywne (10 form):

- *-u* w miejscowniku liczby pojedynczej rodzaju męskiego rzeczowników twar-dotematowych,
- *-e* w mianowniku liczby mnogiej rodzaju męskoosobowego rzeczowników miękkotematowych,
- *-mi* w narzędniku liczby mnogiej rodzaju męskiego rzeczowników miękkotematowych,
- *-am* w celowniku liczby mnogiej rzeczowników rodzaju żeńskiego,
- *-a* w wołaczu liczby pojedynczej rodzaju męskiego rzeczowników na *-a*,
- *-am* w celowniku liczby mnogiej rodzaju męskiego rzeczowników na *-a*,
- *-e* w bierniku liczby mnogiej rzeczowników typu *poddany*,
- *-em* w celowniku rzeczownika *ludzie*,
- *-e* w bierniku rzeczownika *ludzie*,
- wyrażanie podwójności rzeczowników przez użycie konstrukcji typu *dwa* + rzeczownik w liczbie podwójnej.

W grupie wariantów przekraczających próg średniej rozwojowej stosunek form progresywnych do postaci regresywnych jest mniej więcej wyrównany (warianty progresywne 52%, warianty regresywne 48%). Zauważyć jednak należy, że formy należące w listach do tego przedziału procentowego zdecydowanie ustępują miejsca wariantom, które nie osiągnęły jeszcze progu średniej rozwojowej¹¹³ (68 form, 46%, a więc blisko połowa wszystkich wariantów ob-

¹¹³ Z uwagi na dużą liczebność (68 form) zrezygnowano ze szczegółowej prezentacji wariantów tego typu.

jętych klasyfikacją; dane te prezentuje tabela 2). Potwierdza to sformułowany już wniosek o niewielkim stopniu fleksyjnego znormalizowania polszczyzny listów. Na uwagę zasługuje jednak fakt, że wśród wszystkich wariantów usytuowanych poza normą (89 form poniżej 75% użycie) zdecydowanie dominują formy regresywne (łącznie 58 form, czyli 65%), co świadczy o postępowym charakterze toczących się w poświadczanej przez listy odmianie polszczyzny szesnastowiecznej procesów normalizacyjnych (wniosek ten znajduje potwierdzenie również w stwierdzonym wyżej liczonym udziale wśród wariantów znormalizowanych form progresywnych).

Tabela 2. Warianty usytuowane poza normą

Warianty przekraczające średnią rozwojową		Warianty poniżej średniej rozwojowej	
progresywne	regresywne	progresywne	regresywne
11 (52%)	10 (48%)	20 (29%)	48 (71%)
21 (24%)		68 (76%)	

Różnice między normą tekstową listów a normami tekstowymi paleotypów i dzieł Glabera nie są znaczne¹¹⁴. Dotyczą one jedynie 23 wariantów (czyli 16% wszystkich poświadczonych w listach typów form). Większość wariantów (14 wariantów, 61%) stanowią formy znormalizowane w języku druków, a w listach usytuowane poza normą (czyli poniżej 75% użycie).

1. Warianty normotwórcze w drukach, a nieznormalizowane w listach a) progresywne (5 form):

– *-i* w miejszcowniku liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego rzeczowników miękkotematowych na *-ā* (paleotypy, Glaber)¹¹⁵,

¹¹⁴ Porównanie stopnia nasilenia wariantywności w tych tekstach w wielu miejscach utrudnia różny stopień uszczegółowienia przeprowadzonych analiz. Jest on skutkiem głównie odmiennego rozumienia wariantywnie realizowanej kategorii przypadkowej, wąskiego w pracy T. Lisowskiego i bardzo szerokiego w analizie J. Migdała (dla J. Migdała dana kategoria przypadkowa cechuje się wariacją nawet wtedy, gdy repartycja reprezentujących ją końcówek ma w ekscerpowanych tekstach ściśle reguły; T. Lisowski przypadki takie uznaje za inwariantne). Z tego też powodu w niniejszym podsumowaniu brak informacji o liczbie wariantywnie realizowanych w poszczególnych grupach tekstów kategorii przypadkowych; wspomniane utrudnienia uniemożliwiły również dokładne porównanie zakresów wariantywności – prezentowane zestawienia porównawcze informują zatem jedynie o tych rozbieżnościach między normami tekstowymi listów, paleotypów oraz dzieł A. Glabera, które dotyczą kategorii przypadkowych omówionych we wszystkich trzech analizach w identycznym bądź podobnym stopniu uszczegółowienia.

¹¹⁵ Z uwagi na to, że fleksyjne normy tekstowe paleotypów i dzieł A. Glabera w wielu szczegółach różnią się, w nawiasie umieszczona została informacja o tym, która grupa tekstów drukowanych poświadcza dane odstępstwo od normy tekstowej listów.

- *-a* w bierniku liczby pojedynczej rodzaju męskiego rzeczowników żywotnych (paleotypy, Glaber),
- *-om* w celowniku rzeczownika *ludzie* (paleotypy),
- *-ach* w miejscowniku liczby mnogiej rodzaju męskiego rzeczowników na *k, g, x* (Glaber),
- *-e* w miejscowniku liczby pojedynczej rodzaju męskiego rzeczowników twardotematowych (prócz rzeczownika *bóg*) (Glaber),

b) regresywne (9 form):

- *-am* w celowniku liczby mnogiej rzeczowników rodzaju żeńskiego (paleotypy, Glaber),
- *-mi* w narzędniku liczby mnogiej rodzaju męskiego rzeczowników miękotematowych (paleotypy),
- *-e* w dopełniaczu liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego rzeczowników samogłoskowych miękotematowych (paleotypy),
- *-im* w narzędniku liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju nijakiego na **-bje* (paleotypy),
- *-em* w celowniku rzeczownika *ludzie* (Glaber),
- *-e* w bierniku rzeczownika *ludzie* (Glaber),
- *-ej* w dopełniaczu liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego rzeczowników zapożyczonych zakończonych na *-ija, -yja* (Glaber),
- *-ej* w miejscowniku liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego rzeczowników zapożyczonych zakończonych na *-ija, -yja* (Glaber),
- formy odmiany rzeczownikowej leksemów typu *sędzia, margrabia* w liczbie pojedynczej (Glaber).

Wśród odstępstw wymienionego typu przeważają te, które dotyczą wariantów regresywnych (9 form, 64%). W tym zakresie ujawniła się postępowość normy listów w stosunku do normy fleksyjnej druków. Na uwagę zasługuje fakt, że w wymienionej grupie wariantów przeważają te, które różnicują normę listów od normy tekstów Glabera (4 formy progresywne, 6 form regresywnych // paleotypy: 3 warianty progresywne, 4 warianty regresywne).

W obrębie form objętych w listach stanem pełnej lub niepełnej normalizacji, a nieznormalizowanych w drukach stosunek między wariantami progresywnymi a regresywnymi jest mniej więcej zrównoważony:

2. Warianty normotwórcze w listach, a nieznormalizowane w drukach

a) warianty progresywne (5 form):

- *-ach* w miejscowniku liczby mnogiej rzeczowników rodzaju nijakiego (bez form zleksykalizowanych) (paleotypy),
- formy dopełniacza liczby podwójnej rzeczownika *ręka* (paleotypy),
- *-u* w dopełniaczu liczby pojedynczej rodzaju męskiego rzeczowników nieżywotnych (paleotypy),

- formy narzędnika liczby podwójnej rzeczownika *ręka* (Glaber),
- formy celownika liczby mnogiej rzeczownika *oko* (Glaber),

b) warianty regresywne (4 formy):

- *-am* w celowniku liczby mnogiej rzeczowników rodzaju nijakiego (paleotypy, Glaber),
- *-ej* w dopełniaczu liczby pojedynczej rzeczownika *pani* (Glaber),
- *-y* w narzędniku liczby mnogiej rodzaju nijakiego rzeczowników twar-dotematowych (Glaber),
- *-ej* w celowniku liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego rzeczowników miękdotematowych samogłoskowych na *-i* (paleotypy).

Na uwagę zasługuje fakt, że wśród odstępstw w zakresie wariantów regresywnych nieznacznie dominują formy różnicujące normy listów i tekstów Glabera (3 warianty // paleotypy 2 warianty); odwrotnie jest w przypadku form progresywnych, poświadczonych głównie poza normą paleotypów (3 formy // Glaber 2 formy). Trudno na tej podstawie wnioskować o większej w stosunku do normy listów postępowości normy tekstów Glabera niż paleotypów – różnice są nieznaczne i dotyczą odstępstw w zakresie pojedynczych wariantów.

Różnice między fleksyjnymi normami tekstowymi i źródeł drukowanych polegają nie tylko na innym ich składzie, ale również na różnym stopniu znormalizowania współtworzących je wariantów. Odstępstwa tego typu dotyczą 13 wariantów (23% wszystkich form objętych w listach stanem pełnej lub niepełnej normalizacji). Większość z nich (8 wariantów) to formy wykazujące się w listach mniejszym stopniem znormalizowania:

3. Warianty charakteryzujące się w listach stanem niepełnej normalizacji, a w drukach stanem pełnej normalizacji

a) warianty progresywne (3 formy):

- *-y* w dopełniaczu liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego rzeczowników samogłoskowych twar-dotematowych (paleotypy, Glaber),
- *-i* w celowniku liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego rzeczowników miękdotematowych spółgłoskowych (paleotypy, Glaber),
- *-ach* w miejscowniku liczby mnogiej rzeczowników rodzaju nijakiego (bez form zleksykalizowanych) (Glaber),

b) warianty regresywne (5 form):

- *-y* w bierniku liczby mnogiej rodzaju męskoosobowego rzeczowników twar-dotematowych (paleotypy, Glaber),
- *-e* w bierniku liczby mnogiej rodzaju męskoosobowego rzeczowników miękdotematowych (paleotypy, Glaber),
- *-ech* w miejscowniku liczby mnogiej rodzaju męskiego rzeczowników twar-dotematowych z wyjątkiem zakończonych na *k, g, x* (paleotypy),
- *-ej* w dopełniaczu liczby pojedynczej rzeczownika *pani* (paleotypy),

– *-y* w narzędniku liczby mnogiej rodzaju nijakiego rzeczowników twar-dotematowych (paleotypy).

Z zestawienia wynika, że w obrębie wariantów objętych normalizacją listy w mniejszym stopniu niż druki preferują warianty reprezentujące normę tradycyjną, przy czym odstępstwa tego typu cechują głównie relację między normą listów i paleotypów (5 form // Glaber 2 formy). O postępowym charakterze normy listów świadczy też fakt, że wśród wariantów współtworzących normę tekstową listów większym niż w języku druków stopniem znormalizowania charakteryzuje się tylko jedna forma regresywna:

4. Warianty charakteryzujące się w listach stanem pełnej normalizacji, a w drukach stanem niepełnej normalizacji

a) warianty progresywne (4 formy):

– formy miejscownika liczby podwójnej rzeczownika *ręka* (paleotypy, Glaber),

– *-u* w miejscowniku liczby pojedynczej rodzaju nijakiego rzeczowników miękdotematowych (paleotypy),

– formy narzędnika liczby podwójnej rzeczownika *ręka* (paleotypy),

– *-om* w celowniku liczby mnogiej rzeczowników rodzaju męskiego (Glaber),

b) warianty regresywne (1 forma):

– *-y* w narzędniku liczby mnogiej rodzaju męskiego rzeczowników twar-dotematowych (Glaber).

Ogólnie stwierdzić można, że fleksyjna norma tekstowa listów w niewielu szczegółach różni się od normy tekstowej druków (36 wariantów, 25%). Różnice te częściej polegają na większym niż w języku druków preferowaniu wariantów progresywnych (9 form) niż regresywnych (5 form); odstępstwa między stopniem znormalizowania wariantów w obu normach częściej też objawiają się niższym pułapem użycia wariantów regresywnych (14 form) niż progresywnych (8 form). Obserwacje te w dużej mierze świadczą o tym, że norma tekstowa listów jest w omawianym zakresie wynikiem większego niż w języku druków oddziaływania tendencji promujących warianty reprezentujące nową normę (świadczy o tym stopień znormalizowania 23 wariantów, czyli 64% wszystkich form różniących porównywane normy tekstowe). Warto jednak zauważyć, że grupa wariantów poświadczających większe niż w języku druków preferowanie wariantów regresywnych jest znaczna (13 form, 36%), z czego wynika, że poświadczone w listach odstępstwa od normy fleksyjnej druków są skutkiem nierównomiernego oddziaływania tendencji obu typów: rozpowszechniających warianty progresywne oraz zachowawczych.

Obrazu tego nie zmienia analiza poświadczonych w listach wariantów fleksyjnych nieobecnych w polszczyźnie paleotypów i tekstów Gla-

bera¹¹⁶. Wszystkie takie warianty mają w listach status form nieprzekraczających progu średniej rozwojowej (czyli 50% użycie). Mimo iż na formy poświadczane w listach, a nieobecne w drukach składają się wyłącznie warianty regresywne, to jednak w większości stanowią je fleksyjne postaci innowacyjne (7 form z 9), a więc warianty, które nie reprezentują normy tradycyjnej:

5. Warianty obecne w listach, a niepoświadczane w drukach

a) warianty regresywne:

- *-i* w miejscowniku liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju męskiego (wariant o proveniencji ruskiej),
- *-u* w wołaczu liczby pojedynczej rodzaju męskiego rzeczowników twar-dotematowych (wariant o proveniencji ruskiej),
- formy mianownika w funkcji wołacza liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju męskiego (wariant o proveniencji ruskiej),
- *-ej* w mianowniku liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego rzeczowników samogłoskowych na *-i*,
- *-ej* w celowniku liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego rzeczowników spółgłoskowych,
- *-ej* w mianowniku liczby mnogiej rzeczowników rodzaju żeńskiego,
- *-qm* w celowniku liczby mnogiej rzeczowników rodzaju żeńskiego,
- *-i* w miejscowniku liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju nijakiego,
- *-i* w celowniku liczby mnogiej rzeczowników rodzaju nijakiego.

Mimo iż fleksyjne normy tekstowe paleotypów i dzieł Glabera nie są jednolite, to jednak w stosunku do normy listów w obu przypadkach zgodnie odznaczają się większym nasileniem użycie wariantów regresywnych oraz rzadszym występowaniem form progresywnych. W preferowaniu wariantów tradycyjnych nieznacznie przodują paleotypy, których norma różni się od normy listów częstszym stosowaniem 9 wariantów regresywnych i mniejszym nasileniem użycie 5 form progresywnych (Glaber: 8 i 5 form). Znacznie większe różnice między normami obu grup tekstów drukowanych zaznaczyły się w zakresie wyborów odznaczających się w stosunku do listów postępowością. W ich obrębie zdecydowanie dominują teksty Glabera, które różnią się od listów większym nasileniem występowania 7 wariantów progresywnych i niższą frekwencją 4 form regresywnych (paleotypy: 5 i 2 formy). Obserwacje te pokazują, że wśród tekstów drukowanych większą zachowawczością w stosunku do normy fleksyjnej poświadczonej w listach odznaczają się paleotypy.

¹¹⁶ Z uwagi na sygnalizowany już, różny w stosunku do analizy zastosowanej w niniejszym cyklu artykułów, stopień uszczegółowienia analiz paleotypów i tekstów drukowanych, w zestawieniu pominięto te warianty, których obecności bądź nieobecności w źródłach ekscerpowanych przez J. Migdał i T. Lisowskiego nie sposób stwierdzić.

Warto dodać, że w świetle analizy porównawczej zasięgu wariantywności fleksyjnej w języku listów i tekstów drukowanych polszczyzna listów bliższa jest językowi tekstów Glabera niż polszczyźnie paleotypów. Świadczy o tym fakt, że ekscerpowane przez J. Migdał druki współpoświadczają z listami 9 nieznormalizowanych wariantów nieodnotowanych w paleotypach: 3 formy progresywne (-ow w bierniku liczby mnogiej rzeczowników rodzaju męskosobowego; -ę w bierniku liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego rzeczowników miękko tematowych na -ǫ; -om w celowniku liczby mnogiej rzeczowników rodzaju żeńskiego) i 6 wariantów regresywnych (-im w celowniku liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju męskiego; -ej w dopełniaczu liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego rzeczowników twar dotematowych; -ej w dopełniaczu liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego rzeczowników miękko tematowych spółgłoskowych; -ej w miejscowniku liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego rzeczowników miękko tematowych spółgłoskowych; -i w dopełniaczu liczby mnogiej rodzaju żeńskiego rzeczowników miękko tematowych samogłoskowych; -ø w bierniku liczby pojedynczej rodzaju męskiego rzeczowników żywotnych z wyjątkiem form skostniałych). Postaci fleksyjne poświadczone w listach i paleotypach, a nieobecne w tekstach Glabera to zaledwie 3 warianty regresywne (-ø w dopełniaczu liczby mnogiej rodzaju męskiego rzeczowników twar dotematowych; -ech w miejscowniku liczby mnogiej rzeczowników rodzaju żeńskiego; -um w celowniku liczby mnogiej rzeczowników rodzaju nijakiego). Obserwacja ta zdaje się świadczyć o tym, że zakres normatywnej ingerencji szesnastowiecznych drukarzy krakowskich w język autorów ewoluował od postaw promujących rozwiązania bardziej restryktywne i jednocześnie zachowawcze, charakterystycznych dla polskich paleotypów, aż po postawy odznaczające się mniejszą ingerencją w język autorów, w części przypadków charakteryzujące się przełamywaniem starych tradycji językowych, właściwe drukom drugiej ćwierci XVI wieku¹¹⁷.

Mimo to należy podkreślić, że poświadczony w listach zakres wariantywności fleksyjnej jest szerszy niż w drukach (18 wariantów nieobecnych w paleotypach i 12 form nieznanymi tekstom Glabera). I choć rozbieżności w ilościowym zasobie wariantów fleksyjnych nie wydają się tak znaczne, jak w przypadku poświadczonej w tych samych tekstach wariantywności fone-

¹¹⁷ Warto dodać, że w tekstach A. Glabera wystąpiły również dwa innowacyjne warianty fleksyjne niepoświadczone w języku listów i paleotypów: -owi w celowniku liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju nijakiego (tylko w formie *imieniowi*) oraz -ami w narzędniku liczby mnogiej rzeczowników rodzaju nijakiego (J. Migdał, *O języku Andrzeja Glabera...*, s. 117, 122-123).

tycznej¹¹⁸, to jednak nie ulega wątpliwości, że również na płaszczyźnie fleksyjnej język druków z pierwszej połowy XVI wieku poddawany był większej kontroli normatywnej niż język współczesnych im tekstów rękopiśmiennych.

Rozwiązanie skrótów nazwisk nadawców listów

<i>APrzyb</i>	Ambroży Przyborowski z Przyborowa
<i>BarKolRadz</i>	Barbara z Kolów Radziwiłłowa, kasztelanowa wileńska i hetmanowa wielka litewska
<i>BarRadz</i>	Barbara Radziwiłłówna, królowa polska
<i>BerPret</i>	Bernat Pretwicz, burgrabia, sługa królowej Bony
<i>Bona</i>	Bona Sforza, królowa polska
<i>Czel</i>	Synay Czelebi, poseł turecki
<i>Czerm</i>	Andrzej Czermieński
<i>Dowojna</i>	Stanisław dowojna, starosta merecki, dworzanin i lekarz królowej Barbary Radziwiłłówny
<i>ElżSzydł</i>	Elżbieta Szydłowiecka
<i>Fuss</i>	Fussein, koniuszy nadworny sułtana Solimana I
<i>Gaszt</i>	Olbracht Gasztold, wojewoda wileński i kanclerz litewski
<i>Grabk</i>	Stanisław Grabkowski
<i>Ibr</i>	Ibrahim basza, wezyr wielki
<i>Łowski</i>	Aleksander Łowski, cześnik wiski
<i>IzabJagiel</i>	Izabella Jagiellonka, królowa węgierska
<i>Janusz</i>	Janusz, książę ziebicki
<i>JKościel</i>	Jan Kościelecki, kasztelan kaliski i starosta bydgoski
<i>JordZakł</i>	Stanisław Jordan z Zakliczyna
<i>JTarn</i>	Jan Tarnowski, wojewoda ruski
<i>JTęcz</i>	Jan Tęczyński, kasztelan wojnicki
<i>Kosz</i>	Stanisław Koszucki, sekretarz królowej Barbary Radziwiłłówny
<i>Kościel</i>	Stanisław Kościelecki, wojewoda poznański i starosta malborski
<i>Lanckor</i>	Stanisław Lanckoroński, wojewoda sandomierski
<i>Łobocki</i>	Maciej Łobocki
<i>MDział</i>	Mikołaj Działyński, kasztelan chełmiński
<i>Miel</i>	Jan Mielecki, komisarz królewski wyznaczony do ustalania granic z Turcją
<i>Mnisz</i>	Miklasz Mniszek z Wielkich Kończyc
<i>Ocieski</i>	Jan Ocieski, podkomorzy krakowski

¹¹⁸ Zob. M. Osiewicz, *Wariantywność leksemów w zakresie nieseryjnych zmian fonetycznych w listach polskich z pierwszej połowy XVI wieku*, Poznań 2007, s. 115-117. W listach oboczność charakteryzuje aż 52 nieseryjne zjawiska fonetyczne; w paleotypach wariantywnie realizowanych jest 31 takich kategorii fonetycznych, zaś teksty Glabera poświadczają 17 fonetycznych zjawisk leksemowych.

<i>Okoń</i>	Piotr Okoń z Grodziska, podkomorzy rawski
<i>Olsz</i>	Paweł Olszański, biskup wileński
<i>Osman</i>	Osman, sandzak sylistryjski
<i>Paweł</i>	Paweł, student Uniwersytetu Krakowskiego
<i>PFirlej</i>	Piotr Firlej z Dąbrowicy
<i>PieniążIw</i>	Stanisław Pieniążek z Iwanowic
<i>Potocki</i>	Jan Potocki
<i>RadzCzar</i>	Mikołaj Radziwiłł Czarny, marszałek wielki litewski
<i>RadzRud</i>	Mikołaj Radziwiłł Rudy, podczaszy Wielkiego Księstwa Litewskiego
<i>Rareş</i>	Piotr Rareş, wojewoda mołdawski
<i>RarRat</i>	Jan Rarowski z Rataj
<i>Rusocki</i>	Mikołaj Rusocki, kasztelan biechowski
<i>Ruszk</i>	Jan Ruszkowski, poborca
<i>Sien</i>	Mikołaj Sieniawski, kasztelan bełski
<i>SierpGul</i>	Andrzej Sierpski z Gulczewa, kasztelan płocki
<i>Sol</i>	Soliman I, sultan turecki
<i>SpytJord</i>	Spytek Jordan z Zakliczyna
<i>StanMaciej</i>	Stanisław Maciejowski, kasztelan lubelski, ochmistrz dworu królowej Barbary Radziwiłłówny
<i>Sternb</i>	Stanisław Sternberg
<i>Śrzeń</i>	Szczęśny Śrzeński, wojewoda płocki
<i>Tom</i>	Piotr Tomicki, biskup krakowski i podkanclerzy koronny
<i>Warg</i>	ksiądz Rafał Wargawski, kustosz wrocławski i pisarz skarbu koronnego
<i>Wilam</i>	Jakub Wilamowski, poseł polski do Turcji
<i>Włodek</i>	Maciej Włodek, poseł do Piotra Rareşa, wojewody mołdawskiego
<i>Wrona</i>	Wasył Wrona, tłumacz języków wschodnich
<i>ZofTargSzydł</i>	Zofia z Targowiska Szydłowiecka, kasztelanowa krakowska
<i>ZygmI</i>	Zygmunt I, król polski
<i>ZygmII</i>	Zygmunt August, król polski
<i>NowKraK</i>	Nowiny z Krakowa, gazeta w formie listu

Marek Osiewicz

**Inflectional Variation of Nouns in the Letters in Polish
from the Years 1525-1550 (Neutral Gender Nouns; Nouns of the Type
podskarbi, *podczaszy*, *pluaria tantum*; Plural Geographical Names;
Dual Number Forms)**

The article is the third and last part of the description of inflectional variation of nouns in the letters in Polish from the first half of the 16th century. The present chapter concerns the neutral gender nouns, the nouns of the type *podskarbi* (treasurer), *podczaszy* (cup-bearer), the nouns belonging to the category *plurale tantum*, plural geographical terms, as well as the nominal forms of dual number. The analysis

embraced only these grammatical categories which revealed, in excerpted letters, the oppositions of isomorphic character significant for the process of normalization of the Polish language. With regard to the neutral gender nouns these are: instrumental and locative cases of the singular number as well as genitive, dative, instrumental and locative cases of the plural number. Separate attention was paid to the inflection of the noun *książe* (prince). Within the nouns of the type *podskarbi* and *podczaszy*, the author discussed the forms of the instrumental case of the singular number and of the nominative, dative, accusative and instrumental cases of the plural number. With reference to plural nouns, the analysis concerned the forms of the dative and accusative cases of the noun *ludzie* (people) and the dative and locative cases of the plural geographical names. The rivalry between the dual and plural forms was subject to a complex analysis. The condition of inflectional variation of the above specified nouns, confirmed in the letters in Polish, shows considerable similarity to the condition depicted in other texts originating from the same period. The violations of the 16th-century norms result from the operation of purely innovative tendencies and, mostly, refer to the more frequent usage of the endings *-em* in the instrumental case in the singular number, *-am* in the dative case in the plural number and *-ach* in the locative case in the plural number of neuters as well as to a higher percentage of the occurrence of a new form of the accusative case of the plural number of the nouns such as *poddany* (serf) and the plural forms of the genitive and locative cases of the nouns preceded by the numerals *dwa* (two) and *oba* (both).

The last chapter of the article sums up the completed analysis. It indicates that, as far as the inflection of nouns is concerned, the Polish language used in the letters shows a relatively small degree of normalization. Among the variants certified in the analysed correspondence, the progressive forms prevail, which proves the innovative character of the variety of the language represented in the letters. The range of inflectional variation is wider than in printed texts from that period, however, the differences are not so considerable. The violations of the inflectional norms in printed texts, confirmed in the letters, result from an approximately uniform influence of the tendencies promoting progressive forms as well as the conservative tendencies. Moreover, the analysis showed that the Polish language used in the letters is closer to the language of the texts of Glaber than to the Polish language of paleotypes, characterised by much more restrictive approach to the traditional norm.

